

חברה, צבא וביטחון לאומי

יוני 2023, סיוון תשפ"ג

גיליון מספר 5

כתב עת בנושא חברה, צבא וביטחון לאומי יוצא לאור על-ידי "מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא וחברה בישראל

תוכן העניינים

3	דבר העורך .....
6	הקמת היאחזויות נח"ל במערב הנגב ערב מבצע קדש: הניסיון וכישלונו / ד"ר נדב פרנקל .....
25	מלוחמה הרואית ללוחמה פוסט-הרואית ובחזרה – המקרה הישראלי של לוחמת מנהרות ברצועת עזה בשנים 2002–2014 / פרופ' עוזי בן-שלום, אל"ם (מיל') דביר פלג, ד"ר קורין ברגר, ד"ר אבישי אנטונובסקי, ד"ר נחמיה שטרן וד"ר ניב גולד .....
45	לוחמות חוד – שירות נשים ביחידות הלוחמות / אפרת שחרדרוק וסא"ל (מיל') ד"ר דותן דרוק .....
64	ביקורת ספרים .....
64	ציפי גושפנץ, צלילה במים עכורים – פרשת הצלילות במי הקישון כתופעה ארגונית, חיפה: פרדס הוצאה לאור 2021 / רינת גולד גזית .....
68	אורי ביאלר, לא לבדד: מדיניות החוץ של ישראל, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2022 / ד"ר אייל רובינסון .....
72	Eyal Ben-Ari and Vincent Connolly, Contemporary Military Reserves, Abingdon: Routledge, 2023 / ד"ר דותן דרוק .....
77	Hachey, K. K., Libel, T., & Dean, W. H. (Eds.). (2020). Rethinking Military Professionalism for the Changing Armed Forces. Springer International Publishing / פרופ' עוזי בן-שלום .....
80	על הכותבים גיליון 5 .....

חברה, צבא וביטחון לאומי

יוצא לאור עלידי "מערכות" – בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי
 ואגודת חוקרי צבא חברה
 גיליון יוני 2023, סיון תשפ"ג
 ISSN: 2789-4835

העורך הראשי: פרופ' אורי בריוסף
 עורכת מדור ספרים: פרופ' אילת הראל
 עריכה: מר עדי לרנר, גב' יעל קולטון זיו
 חברי המערכת

פרופ' אייל בן ארי, ד"ר עפרה בן ישי, פרופ' עוזי בן-שלום, פרופ' אורן ברק, ד"ר אמיר גילת,
 ד"ר ראובן גל, פרופ' זאב דרורי, פרופ' אילת הראל, ד"ר איל לוי, מר עדי לרנר, פרופ' בני
 מילר, פרופ' הלל נוסק, פרופ' יורם פרי, ד"ר איתמר ריקובר

הדעות המובעות במאמרים מבטאות את דעתם האישית של הכותבים

דבר העורך

גיליון מספר 5 של חברה, צבא וביטחון לאומי יוצא בתקופת ביניים סוערת ביחסי חברה-צבא בישראל – בין התעוררות המחאה שמרכיב מרכזי בה הוא מחאת אנשי המילואים נגד "הרפורמה המשפטית", ובין רגיעה בתהליך החקיקה ופתיחת הידברות פוליטית. תוצאות העימות עדיין אינן ידועות, אבל כבר עתה ניתן לקבוע ששתי אבני היסוד בחוזה הבלתי כתוב בין אנשי המילואים לממשלה התערערו: נכונות לא מעט מאנשי המילואים להתייצב לשירות ללא תנאי הועמדה בסימן שאלה עקב מה שנתפס בעיניהם כמהלכים הפוגעים ביסודות המשטר הדמוקרטי בישראל; ויכולת הממשלה לבנות את ביטחון ישראל על התייצבות אנשי המילואים ביום פקודה ספגה מכה עקב משבר האמון במהלכה, שביטוי המרכזי הוא סרבנות מילואים המונית לשרת אם הרפורמה המשפטית תקרום עור וגידים. חברה, צבא וביטחון לאומי אמנם אינו כתב עת העוסק בעניינים שוטפים, אך נראה היה שאי אפשר להוציא את הגיליון הנוכחי ללא התייחסות אקדמית למציאות ימים אלה. לכן ביקשתי מכמה כותבים לכתוב מסות קצרות על היבטים ספציפיים של אירועי החודשים האחרונים, והם נענו.

גיל לוי הציב את מחאת המילואים בקונטקסט רחב כאירוע חסר תקדים לא רק בהיסטוריה הישראלית אלא גם העולמית. הערכתו היא כי היא תעמיק את השסע החברתי-מעמדי הקיים כבר בצבא, ותחזק את המגמה לעבור לצבא מתנדבים. ראובן גל בחן את מידת מחויבותה של תנועת המחאה להמשיך בפעילותה מזווית של מחקרים על חוסן לאומי. הוא צופה כי היא תמשיך להתקיים כל עוד לא יוסרו האיומים שנגדם היא יוצאת. אילת הראל התייחסה להשלכות החקיקה והמחאה על ביטחון המדינה ועל מעמד אנשי המילואים. מסקנתה היא שהמאבק עתיד להימשך לאורך זמן, בין אם בעתות שלום ובין אם בעתות מלחמה. עוזי בן-שלום הדגיש דווקא את האופי העממי של מחאת אנשי המילואים, שיש לה אמנם גוון מעמדי אך לא ארגוני-צבאי. במבט לעתיד הוא מביע חשש מהגברת הקיטוב בין המערכת הפוליטית לצבאית – שעלול להעצים את חוסר האמון של הציבור במדיניות הממשלה.

כמסות מוזמנות, מאמרים אלה לא עברו שיפוט חיצוני אלא פנימי בלבד. מכיוון ש"מערכות" מחויבת לפרסם רק מאמרים שעברו תהליך שיפוט אקדמי מלא, הוחלט לפרסם את גיליון מספר 5 בשני פורמטים: זה היוצא באתר "מערכות" לא כולל את ארבעת המאמרים, בעוד הפורמט המתפרסם באתר אגודת חברה-צבא כולל אותם. על כן, כל המעוניין בקריאת המאמרים מוזמן לפנות לאתר כתב העת באגודת חוקרי חברה-צבא בישראל.

שאר המאמרים בגיליון רחוקים מאירועי היום. נדב פרנקל דן במאמרו "הקמת היאחזויות נח"ל במערב הנגב ערב מבצע קדש: הניסיון וכישלונו", בפרשיה חשובה אך עלומה יחסית: הקמתן של שש היאחזויות נח"ל במערב הנגב ב-1956, כחלק ממערך ההגנה המרחבית נגד מתקפה צפויה של הצבא המצרי. ההיאחזויות הוקמו אמנם בשיתוף פעולה בין צה"ל

לגופים המיישבים האזרחיים, אולם תוך מתן עדיפות חד־צדדית וברורה לשיקולים ביטחוניים על פני משקיים. בשל כך ובשל קשיים כלכליים ניכרים, פורקו כמה מהן בשנים שלאחר מלחמת סיני, נכונות המחלקה להתיישבות לשתף פעולה עם צה"ל בהקמת היאחזויות נח"ל חדשות הצטמצמה ומסיבה זו, כמו גם מסיבות נוספות, חל צמצום משמעותי בהקמת היאחזויות נח"ל בשנים הבאות.

שני המאמרים האחרים עוסקים בנושאים אקטואליים יותר. עוזי בן־שלום, דביר פלג, קורין ברגר, אבישי אנטונובסקי, נחמיה שטרן וניב גולד ניתחו במאמרם "מלוחמה הרואית ללוחמה פוסט־הרואית ובחזרה – המקרה הישראלי של לוחמת מנהרות ברצועת עזה בשנים 2002–2014" היבטים שונים העולים מההתנסות לוחמי צה"ל בלוחמת מנהרות. על בסיס ממצאיהם הם מציגים מודל אנליטי שבמרכזו ארבעה ממדים המאפשר להסביר את התארגנות צה"ל לסוג הלוחמה הזו, תוך מתן העדפה ברורה ללוחמה פוסט־הרואית. עם זאת, מחברי המאמר מעריכים כי בתנאים מסוימים, כפי שהיה למשל במבצע "צוק איתן" ב־2014, תידרש חזרה לפעולה הרואית.

אפרת שחר־דרוק ודונית דרוק סוקרים במאמר "לוחמות חוד – שירות נשים ביחידות הלוחמות" את הוויכוח סביב שילובן של נשים בזרועות הלחימה השונות של צה"ל. המאמר בוחן בעין ביקורתית את ההתנגדות המובעת מצד חוגים שמרניים־דתיים לשילוב על בסיס נימוקים ביולוגיים והבדלים מגדריים. תחת זאת הוא גורס, בהתחשב בעובדה שתפקידו המרכזי של צה"ל הוא לנצח בשדה הקרב, אמת המידה לשילוב נשים ביחידות לוחמות צריכה להיות מבחן הכשירות. הניסיון הנצבר מראה כי נשים מוכיחות עצמן בפעילות מבצעית, ולכן נכון יהיה לפתוח בפניהן את כלל תפקידי הלוחמה בצה"ל.

במדור ביקורות הספרים אותו עורכת אילת הראל נסקרים ארבעה ספרים במגוון נושאים. **לא לבדד: מדיניות החוץ של ישראל**, ספרו של אורי ביאלר, החוקר המובהק ביותר של מדיניות החוץ הישראלית לדורותיה, לוקח את הקורא, כפי שמתאר אייל רובינסון, למסע היסטורי רחב־יריעה של הדיפלומטיה הישראלית מימי ראשית המדינה ואף לפנייהם, ועד לשנות ה־90 ואחריהן. **מצלילה במים עכורים**, ספרה של ציפי גושפנץ על פרשת הצלילות במי הקישון שסוקרת רינת גולד גזית, עולה כי בשורש הנכונות לאמן את לוחמי השייטת במים המזוהמים עמד אתוס מבצעי על פיו צריך להכין בכל מחיר את הכוח ליום פקודה. אתוס זה גבר על כל שיקול אחר, בראש ובראשונה שמירת בריאותם של הלוחמים.

שתי הביקורות האחרות עוסקות בנושאים אוניברסליים יותר. עוזי בן־שלום סוקר את קובץ המאמרים בספר *Rethinking Military Professionalism for the Changing Armed Forces*, העוסק בהתאמת צבאות מערביים לאתגרים העכשוויים כפועל יוצא משינויים טכנולוגיים, חברתיים, ארגוניים ואתיים. בן־שלום מדגיש כי חרף תרומתו אין בספר, שיצא ב־2020, התייחסות מספקת למה שמזכירות לנו המלחמות החדשות באירופה – שעיקר תפקיד הצבא הוא השגת ניצחון. דונית דרוק מנתח ספר ערוך נוסף, *Contemporary Military Reserves*, הבוחן את מאפייני צבאות המילואים במדינות דמוקרטיות, ייעודיהם השונים, השפעתם על יחסי החברה האזרחית והצבא, דרכי ההתמודדות עם צורכי האזרח

המשרת ותפקידו הצבאי ואופי החוזה הבלתי פורמלי בין איש המילואים לצבא בו הוא משרת. אף על פי שמדובר בספר מקיף המאיר סוגיות, רבות, חסרה בו, לדעת דרוק, ההבחנה הנדרשת בין צבאות מילואים שיעדם המרכזי הוא השתתפות מיידית בהגנת המולדת, ובין אלה שתפקידם שונה. בהקשר זה חסרה התייחסות מהותית לישראל, שהיא דוגמה בולטת למדינה שבה צבא המילואים הוא מרכיב כוח משמעותי להגנת המולדת. גיליון זה הוא האחרון שבו אילת הראל משמשת כעורכת מדור ביקורות הספרים ואני כעורך הראשי. גם אילת וגם אני חושבים שהגיע הזמן לחילופי משמרות ומברכים בדרך צלחה את אלישבע רוסמ'סטולמן שתחליף אותי ואת איל בן-ארי שיחליף את אילת. זו ההזדמנות להודות שוב לכל אלה שעסקו במלאכה, בראש ובראשונה לכל הכותבות והכותבים שעמלו והגישו לפרסום, והשופטות והשופטים שעשו מלאכה שיפוט נאמנה שלא על מנת לקבל פרס. **חברה, צבא וביטחון לאומי** הוא כתב העת האקדמי הראשון שיוצא בהוצאת "מערכות", ומטבע הדברים התגלעו לא פעם מחלוקות בין הנורמות המקובלות באקדמיה לאלה המקובלות בצבא. תודתי לאמיר גילת, מפקד "מערכות" שגילה נכונות לפתרונות יצירתיים במחלוקות אלה. תודה נוספת לעדי לרנר, עורך "מערכות" על ההשקעה בעריכת הגיליונות. תודה מיוחדת לאיתמר ריקובר שבלי הסיוע המסור, היעיל והנבון שהגיש לאורך כל הדרך, ספק אם הייתי צולח את המלאכה שהוטלה עליי.

אורי בריוסף

עורך ראשי

הקמת היאחזויות נח"ל במערב הנגב ערב מבצע קדש: הניסיון וכישלונו

ד"ר נדב פרנקל

מנהל פעילות לקהל הרחב בבית ספר שדה כפר עציון

תקציר

מאמר זה בוחן את פרשיית הקמתן של שש היאחזויות נח"ל במערב הנגב בשנת 1956, ודרכה את מערכת היחסים שהתהוותה בין הגופים האזרחיים לצבאיים בישראל בנוגע לשאלת המטרות הביטחוניות והמשקיות של היאחזויות הנח"ל. ההיאחזויות קמו כדי לבצר את צירי הפלישה הצפויים של צבא מצרים מקדמת סיני אל באר שבע, ובבחירת מיקומן לא התחשבו הגופים הצבאיים בגורמים משקיים כגון מצאי קרקע ומים לחקלאות. הפן החקלאי בהיאחזויות אלה שימש, לפי מפקדי צה"ל, רק כסות עיניים לנוכחות ישראלית צבאית בסמוך לגבול.

טענתו המרכזית של מאמר זה היא כי הגופים הצבאיים הצליחו לכפות על הגופים האזרחיים את ההעדפה המוחלטת של הצרכים הביטחוניים על הצרכים המשקיים, אולם בניצחון זה היה טמון זרע הכישלון של ההיאחזויות הללו שקרנן ירדה ברגע שהשתנו אתגרי הביטחון בגבול המצרי. הכישלון השפיע גם לטווח הארוך, כאשר המחלקה להתיישבות של הסוכנות מיעטה להשתתף בהקמת היאחזויות נח"ל בחמש השנים הבאות, בין השאר בגלל ההשקעה הכספית שירדה לטמיון בהיאחזויות מערב הנגב.

מילות מפתח: היאחזויות נח"ל, פתחת ניצנה, משה דיין

The establishment of Nahal outposts in the western Negev during operation "Kadesh": The experience and its failure

Abstract

This article examines the story of the establishment in 1956 of six Nahal settlements in the western Negev, and through this lens explores the relationship that developed between the civil and military authorities in Israel regarding the security and economic goals of the frontier settlements. The settlements were established to fortify the expected invasion routes of the Egyptian army in their advance from Sinai to Be'er Sheva, and the military did not consider economic factors (e.g. agricultural land and water) when choosing their location. The agricultural aspects of these settlements, according to IDF officers, was only a pretext for an Israeli military presence adjacent to the border.

The main argument of the article is that military authorities managed to force their absolute preference for security needs over the economic requirements of the civil administration. In this victory, however, were planted the seeds of the failure of these settlements, and their prestige withered once the security threat on the Egyptian border was removed.

This failure also had a long-term impact, with the subsequent reduction of investment by the Jewish Agency's Settlement Department in the establishment of Nahal settlements over the following five years. This was due, amongst other reasons, to the monetary investment that had gone to waste in the western Negev settlements.

מבוא

בתקופת השלטון הבריטי התעצבה ביישוב הציוני בארץ ישראל התפיסה, ולפיה להתיישבות בספר (Frontier) ערך ביטחוני רב, והיא תסייע בעיצוב גבולות הישות המדינית היהודית ובהבטחת ביטחונה (אורן תשל"ח: 9-12; דרורי 2000: 36-38; פריד 2020: 10). לנוכח תפיסה זו הוקמו מיזמים רבים של התיישבות חקלאית בספר: חומה ומגדל, ההתיישבות בצפון הנגב ועוד. בכל המיזמים נשמר איזון עדין בין תפקידיהם הצבאיים של יישובי הספר ובין תפקידיהם החקלאיים, בין השאר עקב תפיסות העולם הציוניות שראו בחקלאות את מעשה ההגשמה (שירן 1998: 113-114). איזון זה נמשך גם עם ראשיתו של מפעל היאחזויות הנח"ל ב-1951, אז נקבע כי היאחזויות יוקמו באזורים בעלי פוטנציאל חקלאי כדי לאפשר את פיתוח המשק לצד עמידה בתפקידים הביטחוניים. את מפעל היאחזויות יזם אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, יחד עם המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, בדרך שהייתה דוגמה לשיתוף פעולה בין מוסדות צבאיים לאזרחיים במסגרת ההתיישבות הביטחונית (פרנקל 2021: 68-93).

במחצית הראשונה של 1956, ערב מלחמת סיני, הקים צה"ל שש היאחזויות נח"ל במערב הנגב בסמוך לגבול המצרי, נוסף על היאחזות קציעות שקמה באזור זה ב-1953. מטרתו של מאמר זה לדון בפרשיית הקמתן ופירוקן של היאחזויות הללו, שקמו במקום שבו ההתפתחות המשקית כמעט לא הייתה אפשרית, ולכן הצגתן כיישובים חקלאיים לא הייתה יותר ממס שפתיים. טענתו המרכזית של המאמר היא כי הגופים הצבאיים הצליחו לכפות על הגופים האזרחיים את ההעדפה המוחלטת של הצרכים הצבאיים בהיאחזויות מערב הנגב על הצרכים המשקיים, בשל החשש העמוק והתבהלה מפני אפשרות של פלישה מצרית לנגב, וההיאחזויות הפכו לאינסטרומנטליות לגמרי לצורכי הביטחון המיידים. אולם בניצחון זה היה טמון זרע הכישלון של היאחזויות, שקרנן ירדה ברגע שהשתנו אתגרי הביטחון בגבול המצרי. הכישלון השפיע גם לטווח הארוך, ובעטיו מיעטה המחלקה להתיישבות להשקיע בהתיישבות הביטחונית במהלך השנים הבאות.

המאמר מחדש על המחקר הקיים בשתי נקודות מרכזיות: ראשית, בהצגה מלאה של הפרשייה על היבטיה הצבאיים והאזרחיים בהתבסס על חומר ארכיוני, בעיקר מארכיון צה"ל ומערכת הביטחון ומהארכיון הציוני המרכזי.¹ שנית, בהצגת ההשפעות לטווח קצר וארוך שהיו לכישלון היאחזויות מערב הנגב על מפעל היאחזויות הנח"ל, ועל מערכת היחסים שבין הצבא לגופים האזרחיים בקשר להתיישבות בספר. מסקנות המאמר יכולות לסייע להבנה מעמיקה של מערכת היחסים והמתחים שנוצרו בין המוסדות האזרחיים והצבאיים, בשאלות שנגעו לאופי ההתיישבות בספר.

¹ ראו התייחסות חלקית לפרשייה אצל: זיוון 2012: 243-253; פריד 2014: 137-142; בר און 1992: 99-101.

רקע: ראשיתו של מיזם היאחזויות הנח"ל ויחסו של משה דיין להתיישבות הביטחונית

בפברואר 1951 החלו הדיונים בין ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, אליק שומרוני, ובין ראש המחלקה להתיישבות של הסוכנות לוי אשכול, בעניין הקמת היאחזויות נח"ל ראשונות. להיאחזויות היו מטרות ביטחוניות ומשקיות משולבות, ולכן נקבע כי יוקמו במקום אסטרטגי מבחינה ביטחונית אולם גם במקום בו ניתן להקים משק חקלאי (פרנקל 2021: 68-93). רוב מוחלט של היאחזויות שקמו עד 1956 אכן עלו אל הקרקע באזורים שבהם ניתן לפתח משק חקלאי.² יוצאת דופן הייתה קציעות, שקמה באזור המפורז של פתחת ניצנה (עוג'ה אל-חפיר) בקיץ 1953. מטרתה הייתה לבסס את השליטה הישראלית בפתחה, כאשר לפי הפרשנות הישראלית של הסכמי שביתת הנשק היה מותר לה להקים בשטח המפורז יישובים אזרחיים (סיקרון 2002: 50).³ אופי החיים בקציעות כלל בעיקר משימות ביטחוניות: שמירות, סיורים בכל רחבי השטח המפורז, מארבים ופעולות יחד עם יחידת ה-101 לגירוש בדואים פררמצריים מהשטח. העיסוק בחקלאות היה מצומצם, והמחלקה להתיישבות אף סירבה בתחילה לממן את היאחזות (שם: 103).⁴

בדצמבר 1953 החליף משה דיין את מרדכי מקלף בפיקוד על צה"ל. בניגוד לאחרון שהיה שותף לראשיתו של מפעל היאחזויות הנח"ל (פרנקל 2021: 86), הרמטכ"ל החדש הסתייג מההתיישבות הביטחונית בכלל ומההיאחזויות בפרט. דיין סבר כי בשדה קרב מודרני יישובים, מבוצרים ככל שיהיו, לא יצליחו לעצור כוחות מסתערים, ויש להשקיע את המשאבים המוגבלים של הצבא ברכש כלי נשק התקפיים ובהכשרת חטיבות לוחמות, ולא בפיתוח מערך ההגמ"ר (ההגנה המרחבית) שהתבסס על היישובים (עזתי 2015: 112).⁵ דיין אף התנגד להפניית בוגרי תנועות הנוער חברי הגרעינים ההתיישבותיים אל המיזמים ההתיישבותיים של הנח"ל, שנתפסו בעיניו כבזבז משווע של כוח אדם איכותי בעת שצה"ל נזקק לו במערכי הלחימה (אלעד 1993: 170-175).⁶ בהתאם למגמות אלה הופסקה עם ראשית כהונתו של דיין הקמתן של היאחזויות חדשות, וכמה מההיאחזויות הוותיקות פורקו, ובכלל זה היאחזויות שגב, שזור, דרדרה ומשלט 223.⁷

² גם יטבתה ועין גדי ששכנו באזורים מדבריים קמו ליד מקורות מים טבעיים. ביטבתה התקיים דין ודברים בין הגורמים הצבאיים לאזרחיים האם למקמה ליד שטחי החקלאות- בערבה, או על רכס ההרים, במקום מוגן יותר. אולם גם הגורמים הצבאיים שציידו בנקודה ההררית הבינו כי בסביבות היאחזות חייב להיות אזור הראוי לגידולים חקלאיים. ראו: משה צדוק אל סגן הרמטכ"ל והרמטכ"ל, קביעת היישוב בעין- רדיאן, 19.12.1951, 1/321/1954, א"צ.

³ יוסף תקוע, הקמת יישובים בשטח המפורז של עוג'ה אל חפיר, 7.1951, א"צ, 1954 / 7 / 60. בסעיף 8 של ההסכם נכתב: "שטח הכפר אל-עוג'ה וסביבתו, כמוגדר בפסקה 2 של סעיף זה, יפורז, ולא תהיה לכוחות המזוינים המצריים והישראליים כאחד כל דריסת רגל בו", ולא נאמר דבר בעניין הקמת יישובים אזרחיים. נוסח עברי של ההסכם, נדלה מתוך אתר הכנסת במרשתת (https://www.knesset.gov.il/process/docs/armistice_egypt.htm) בתאריך 30.3.2022.

⁴ רענן ויץ אל שלמה גזית, 8.4.1953, אצ"מ, S15\9602.

⁵ במחקר קיימת מחלוקת האם דיין ניסה להפוך את צה"ל לצבא קטן וחכם- כזה המסתמך על נשק מודרני ורכש או שדווקא ניסה להרחיב את מספר העוצבות הלוחמות. ראו בעניין זה: אלרון 2016: 187-188. על כל פנים דיין לא ראה צורך במערך הגמ"ר גדול.

⁶ פרוטוקול מטכ"ל צה"ל, 20.9.1953, א"צ.

⁷ אהרון חרסינה אל רענן ויץ, היאחזויות נח"ל, 26.1.1954, אצ"מ, S15\9602.

הגל הראשון של היאחזויות מערב הנגב

התוכניות להקמת היאחזויות והוויכוח על אפשרויות הפיתוח החקלאיות במחצית השנייה של ספטמבר 1955 נחתמה עסקת נשק גדולה בין מצרים לצ'כוסלובקיה, במסגרתה היו אמורים להימסר מאות טנקים, מטוסים וקני ארטילריה למצרים – עסקה שהביאה להפרת מאזן הכוחות האזורי (גולני 1997: 93-97; 125-126). חתימת עסקת הנשק גרמה למטכ"ל לחשוש מפלישה מצרית לכיוון מערב הנגב לאחר קליטת הנשק, ובן-גוריון הורה לדיין: "לתכנן התגוננות, צריך להניח שהם יתקפו ועלינו לעמוד". לכן החל צה"ל להשקיע בחיזוק המערכים ההגנתיים, ובכלל זה ההגמ"ר ביישובים (שם: 112; פריד 2014: 135).

דיין, שקודם לכן המעיט בערך ההגמ"ר, שינה את גישתו ובישיבת מטכ"ל בפברואר 1956 טען: "היום מבחינה תקציבית ועקרונית דינם של יישובי ההגמ"ר כדין תקציב הביטחון, ואני הייתי מתייחס אליהם כמו למוצב פלוגתי".⁸ בדיונים נוספים במטכ"ל נידונו דרכי הפעולה האפשריות של המצרים, ונקבע כי ציר ניצנה-באר שבע הוא נקודת התורפה המרכזית, בשל הדרך הנוחה מקדמת סיני למרכז הנגב ומיעוט ההתיישבות הישראלית לאורכו. מבחינת צה"ל היה ציר זה מהותי וחשוב גם כדי לפתח מתקפת נגד לסיני לאחר ההדיפה הראשונית של כוחות הפלישה.⁹

בהמשך לדיונים דרש צה"ל מהתנועות הקיבוציות להקים יישובים במערב הנגב ובסמוך לצירי הפלישה. הוחלט כי אם לא יימצאו גרעינים אזרחיים – יקימו באזורים אלה היאחזויות נח"ל.¹⁰ בישיבה שנערכה במשרד האוצר בפברואר 1956, בהשתתפות הרמטכ"ל רא"ל משה דיין, שר האוצר ויו"ר המחלקה להתיישבות לוי אשכול, מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס וראש ענף ההתיישבות באג"ם סא"ל אהרון חרסינה, נקבע כי בשלב הראשון יוקמו שלוש היאחזויות בפתחת ניצנה. כדי לאפשר פיתוח חקלאי הבטיחו ראשי המחלקה להתיישבות כי ינסו להאריך את קו המים ירקון-נגב דרומה.¹¹ כבר בשלב זה החלו להתפתח מחלוקות בין הגורמים הצבאיים לאזרחיים: מנכ"ל המחלקה להתיישבות רענן ויץ הסכים עם הרעיון ולפיו יש להקים יישובים בציר ניצנה-באר שבע עקב נסיבות ביטחוניות, אולם דחה את הגישה הצבאית שלפיה יש להקים יישובים בלא התחשבות בתנאים כלכליים ומשקיים שיאפשרו את התפתחותם (פריד 2014: 142).

הלחץ של הצבא בראשותו של דיין על הגורמים האזרחיים להקים יישובים על קווי הפלישה המצרית סימן שינוי מדיניות, והיה מנוגד לזלזול המופגן שביטא ביכולתו של מערך ההגמ"ר להתמודד עם אתגרי הביטחון השוטף וההסתננות למדינה. לפי גישתו הקודמת של דיין מוטב היה להקים על צירי הפלישה מוצבים צבאיים שייתנו מענה הגנתי

⁸ פרוטוקול מטכ"ל צה"ל, 6.2.1956, א"צ. מוטי גולני טוען כי המעבר מאוריינטציה התקפית להגנתית נכפה על דיין על ידי בן-גוריון. לטענתו רק הרטוריקה של דיין הייתה הגנתית אולם עדיין מרבית ההשקעה של צה"ל התמקדה בפתח ההתקפי. גולני 1997: 114.

⁹ פרוטוקול מטכ"ל צה"ל, 25.3.1956, א"צ.

¹⁰ שאלת היישוב באזור קציעות בארותיים- סיכום ישיבה, 14.2.1956, אצ"מ, 40851 \ S15.

¹¹ שם; לשכת סגן הרמטכ"ל, יישוב שטח ניצנה, 20.2.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965.

טוב יותר, ולא היאחזויות נח"ל או יישובים אזרחיים. שינוי הגישה נגרם משתי סיבות ארגוניות: ראשית, עקב מצוקת כוח האדם של היחידות הקרביות, בעת שפיקוד הנח"ל נחשב כמאגר כוח אדם איכותי ומבובז. שנית, בשל המחסור במשאבים של הצבא, הקמת היאחזויות הייתה חסכונית יותר למערכת הביטחון מבניית מוצבים צבאיים על קו הפלישה בגלל התמיכה החלקית של המחלקה להתיישבות בהיאחזויות.¹²

המטכ"ל ראה נכוחה את הסיכוי המועט של היישובים או היאחזויות הנח"ל להתמודד עם פלישה של טורי שריון מצריים בעזרת נשק הנ"ט המועט שנמצא במערך ההגמ"ר, אולם התקווה הייתה שהנקודות יעכבו את התקדמות הפלישה עד להגעת כוחות הודפים, בעיקר ממערך המילואים.¹³ במתאר שכזה, וכאשר הסיכויים המשקיים והחלקאיים לא היו מזהירים, אין פלא שהתנועות המיישבות לא ששו לקחת חלק במיזם של הצבא, ועל כן עבר הנטל לפיקוד הנח"ל.

במהלך מרס 1956 החל צה"ל להיערך להקמת היאחזויות. אג"ם מבצעים קבע את מיקומן המדויק בהתאם לצירי הפלישה המצריים: אחת מהן הייתה אמורה לקום בדרום הפתחה, בבארותיים, והשנייה בוואדי אביאד בסמוך לציר ניצנה-באר שבע. העבודות להקמת היאחזויות תוכננו כמבצע מורכב עקב הקרבה לגבול והרגישות המדינית בשטח המפורז, ופיקוד הדרום וחיל השריון נצטוו להפריש צוות קרב פלוגתי לשם אבטחת הנחת קווי המים להיאחזויות. החיילים במקום והעובדים האזרחיים קיבלו הוראה שלא לענות לשאלות פקחי האו"ם בדבר מטרות עבודות הפיתוח.¹⁴

הדיונים בממשלה והקמת היאחזויות

יום לפני הקמת היאחזויות, בעת ישיבת ממשלה, סיפר בן-גוריון לשרים כי היאחזות בבארותיים תקום בתוך השטח המפורז (בניגוד להודעה מוקדמת יותר ולפיה תמוקם מחוץ לשטח), ותירץ את ההודעה המאוחרת בבלבול בקריאת המפה.¹⁵ התירוץ נראה בלתי אמן לנוכח הדיונים הנרחבים שהתנהלו במטכ"ל בקשר להשלכות של הקמת היאחזות בשטח המפורז, אולם נראה שמרבית השרים "בלעו" אותו בהצלחה. שר החוץ משה שרת, לעומת זאת, חשש מהפרת הסיכום המסתמן עם מזכ"ל האו"ם בדבר הנוכחות הישראלית המותרת בתוך ה"מפורז", וטען: "אינני סובר שיש דחיפות עליונה בהעלאת נקודה נוספת באזור המפורז של ניצנה. כל זמן שהצבא נמצא שם [מאז פעולת הסבחה] אינני רואה זאת כדחיפות". כנגדו טען בן-גוריון כי בניגוד להיאחזות קציעות, זו שתוקם בבארותיים אכן

¹² מרדכי בר און נותן בכורה לשיקול הכספי (בר און 1992: 101). נכון הוא שהסוכנות השתתפה בתקציב הקמת היישובים ובתפעולם, אולם מרבית הסכום של אחזקת החיילים עדיין היה באחריות הצבא (ראו להלן בהמשך מאמר זה). ההפרש בין אחזקת חייל סדיר לבין אחזקת חייל באותן היאחזויות היה קטן. לכן להערכתו השיקול המרכזי היה מחסור בכוח אדם לוחם, ואפשרות ניצול כוח האדם של הנח"ל, שבראיתו של דיין לא הועיל למאמץ המלחמתי העיקרי.

¹³ פרוטוקול ישיבת מטכ"ל, 10.4.1956, א"צ.
¹⁴ אג"ם מבצעים, יישוב שטח ניצנה- הוראה מס' 1, 1.3.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965; אג"ם מבצעים, יישוב שטח ניצנה- הוראה מס' 2, 5.3.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965; אג"ם מבצעים אל תה"ל, עבודות בשטח המפורז ניצנה, 3.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965.

¹⁵ ככל הנראה נדחתה העלייה להיאחזויות עד להתכנסותה של ישיבת הממשלה. ראו: אג"ם מבצעים, התראות מס' 2 ליישוב שטח ניצנה, 13.3.1956, א"צ, 475 / 1034 / 1965.

תהיה נקודה חקלאית שתקבל מים מצינור שיימשך דרומה, ולטענתו בהתאם להסכמי שביתת הנשק ישראל יכולה להקים התיישבות בשטח המפורז ככל שתחפוץ. מול הניסוחים המעורפלים בדבר החשיבות החקלאית של המקום קרא שר האוצר לוי אשכול לילד בשמו, והסביר כי ההיבט החקלאי אינו אלא כסות עיניים להקמת נקודה צבאית: "דיין מבין כמוני שאין זו חקלאות, מחפשים רק לעשות דבר מה, להסביר שזה לא צבא, אלא גם חקלאות, לכן מניחים שם צינור..."¹⁶. בןגוריון בחר שלא להזכיר כי ההיאחזויות המתוכננות נועדו לעצור פלישה צבאית, וציין את המאבק המדיני על השטח המפורז (שהיה מהותי פחות מאז פעולת הסבחה (במסגרת מבצע "הר געש" נגד עמדות מצריות בשני צידי הגבול. לאחריה בוטל למעשה פירוזה של פתחת ניצנה).¹⁷ ייתכן כי בחירה זו נבעה ממידור של כמה מהשרים מההכנות לקראת מלחמת סיני.¹⁸

לאחר דיון ער, שכלל גם מאבק על סמכויות בין בןגוריון לשרת,¹⁹ הצביעה הממשלה על הקמת בארותיים. תוצאות ההצבעה אינן נמצאות בפרוטוקול הישיבה שבארכיון המדינה, אולם מרדכי בראון ומיכאל בר זוהר, בהסתמך על מסמכים מארכיונו של שמעון פרס, טוענים כי שרת הצליח לגייס רוב בממשלה ולדחות לזמן מה את ההצעה להקים יישוב בתוך השטח המפורז. למרות זאת, לטענתו של בראון הערימו בןגוריון ודיין על החלטת הממשלה, והקימו את ההיאחזות בתוך בסיס נטוש של המשטרה (בר און 1992: 441; בר זוהר 1987: 1187). לעומת זאת, טיוטה של החלטה שנמצאה אצל מזכיר הממשלה דאז זאב שרף, והועברה לארכיון בןגוריון, מראה כי הממשלה קיבלה החלטה מעומעמת ולפיה: "מחליטים כי יפתחו שטח בארותיים באזור המפורז של ניצנה, על-מנת להכשירו להתיישבות בעתיד".²⁰ לפי ניסוח זהיר זה לא שרת ולא בןגוריון קיבלו את מלוא מבוקשם. כך או כך, חודשיים מאוחר יותר, כאשר ההיאחזות בבארותיים הייתה כבר לעובדה מוגמרת, ביקש בןגוריון וקיבל את אישורה של הממשלה להפוך את ההיאחזות לקבועה ולהקים צריפים לחיילי הנח"ל ששהו עד אז באוהלים. בדיון היו הנוכחים, ובכללם שר החוץ שרת, מודעים לעובדה שהיאחזות כבר קמה בפועל, ולא ערערו על החלטה.²¹

פרוטוקול ישיבת הממשלה מ-18 במרס חושף את הראייה של ההיאחזויות החדשות כמוצבים צבאיים, כאשר צביונם החקלאי שימש אך ורק להטעיה מדינית. אף השר אשכול, איש ההתיישבות שהוביל את הקמת ההיאחזויות הראשונות, טען שלהיאחזויות פתחת ניצנה יש רק ערך ביטחוני והתייחס לפן החקלאי בצורה צינית. היחיד שניסה לטעון

¹⁶ פרוטוקול ממשלת ישראל, 18.3.1956, ג"מ.

¹⁷ ראו: מוריס 1997: 387-388.

¹⁸ אם כי להיאחזויות אלו היה תפקיד מסוים גם במאבק המדיני. ראו: שרת 1976: 1351-1354.

¹⁹ ראו חילופי דברים בין בןגוריון ושרת בעניין זה במהלך הימים הבאים: שם: 1377-1380. לאחר דחיית הצעת ההתיישבות כתב בןגוריון לשרת כי הוא שוקל להתפטר: "המסקנה שלי ממצב הדברים היא, כי כאשר תעבור סכנת המלחמה, אם תעבור, אין לי מה לעשות בממשלה זו". בןגוריון למשה שרת, 22.3.1956, אב"ג, מס' פריט 132901. בסופו של דבר דווקא שרת היה זה שנאלץ להתפטר מהממשלה, בעקבות התנגדותו לבןגוריון בדיון על בארותיים ו-ויכוחים נוספים שהתקיימו ביניהם באותה העת.

²⁰ זאב שרף אל דוד בןגוריון ומשה שרת, החלטת ממשלה סודית באשר לפתיחת שטח באזור המפורז של ניצנה, 20.3.1956, אב"ג, מס' פריט 132879. שרף הוסיף כי החלטה זו לא נכנסה לפרוטוקול הישיבה ונשמרה אצלו, אולם לא ציין את הסיבה לכך.

²¹ פרוטוקול ממשלת ישראל, 27.5.1956, ג"מ.

שלהיאחזויות ערך התיישבותי אמיתי היה בן-גוריון. דבריו נאמרו ספק תוך ניסיון הטעיה של שרי הממשלה המתונים, וספק מאמונה מיתית בכוחה של ההתיישבות היכולה לעשות גם את הבלתי יאומן, ולהפריח חבל ארץ שומם ללא מקורות מים זמינים כפי שעשו החקלאים בערי הנגב התקופה הביזנטית.²² המתנגדים בישיבה להקמת ההיאחזויות עשו זאת מטעמים מדיניים, ולא בגלל החשש שנקודות יישוב הקמות באזור ללא תנאים משקיים לא יחזיקו מעמד.

למחרת ישיבת הממשלה, 19 במרס, קמה בואדי אביאד (נחל לבן) בסמוך לציר ניצנה-באר שבע ומעט מחוץ לשטח המפורז ההיאחזות הראשונה (זיוון 2012: 254), ונקראה שדמות שיזף ומאוחר יותר שלח. להיאחזות עלו גרעינים של הקיבוץ הארצי.²³ יומיים מאוחר יותר קמה ההיאחזות בבארותיים, בתוך השטח המפורז, ללא התנגשות עם כוחות מצריים או כאלה של האו"ם.²⁴ ההיאחזות שלטה על ציר תנועה שיצא מדרום פתחת ניצנה לבאר שבע.²⁵ לבארותיים עלו גרעינים של הקיבוץ המאוחד. בכל היאחזות שירתו 13 אנשי סגל צבאי ו-60 חיילים.²⁶

דין ביקר בהיאחזויות מעט לאחר הקמתן, וטען כי בשדמות שיזף: "חיילי הנח"ל עושים רושם נהדר [...] עליזים ושמחים להיות במקום זה". לעומת זאת זיהה נרפות אצל חיילי בארותיים, וניסה להעלות את המוטיוציה שלהם דרך הסברת ערך המשימה: "ביקשתי שיאספו את החיילים והסברתי בקצרה את ייעודם הצבאי של היישובים – בלימה ראשונה של התקדמות המצרים על ציר זה, וכן את התוכניות להביא מים, להכשיר קרקע, ולהקים משקים חקלאיים במקום" (דין 1982: 182). להקמת ההיאחזות בבארותיים לא ניתן ביטוי בתקשורת הישראלית. עקב מיקומה בתוך השטח המפורז.²⁷ לאחר הקמת ההיאחזויות יצא בן-גוריון לסיור בהן, ובניגוד להתרשמות הפושרת של דין חזר נלהב. הוא קרא אליו את יוסף שפרינצק ונחום גולדמן, שעמדו בראש הקונגרס הציוני ה-24 שהתקיים באותה העת בירושלים, והציע: "שיבטלו כל ישיבות הקונגרס ליום אחד – ויסיעו כל הצירים לאזור ניצנה. הצבא ייתן להם כל הביאורים, ויראו מה זה מדבר, הפרחת בניין הארץ, וגם בעיית הביטחון המרכזית: סכנת הפלישה המצרית ואיך ההתיישבות משמשת גם ביטחון. הסכימו – יעשו זאת באחד במאי" (זיוון 2012: 246). ואכן ב-1 במאי הגיעו חברי הקונגרס לסיור בשדמות שיזף.²⁸

²² ראו את התבטאויותיו בעניין: זיוון 2012: 251.

²³ 'קיבוץ השומר הצעיר ה-71 בשדמות שיזף: אנחנו פה', על המשמר, 1.6.1956.

²⁴ אג"ם מבצעים, נתונים התיישבותיים באזור חלוצה, ניצנה, בארותיים, 9.5.1956, א"צ, 1965 / 1034 / 475.

²⁵ רחבעם זאבי (רמ"ט פיקוד הדרום) אל ראש אג"ם, התיישבות ביטחונית בפיקוד הדרום, 9.4.1956, א"צ, 1961 / 756 / 106. ראו את המפה הנספחת למסמך.

²⁶ אג"ם / מת"ם, צו הקמה מפקדת היאחזויות שיזף (סדיר), 13.3.1956, אי"ט, 7-12 / 7 / 2.

²⁷ עיתון 'במחנה נח"ל' לא הזכיר את הקמת ההיאחזות, לעומת החצנה של שאר ההיאחזות שקמו בפתחת ניצנה במרץ וביוני 1956.

²⁸ 'צירי הקונגרס ביישוב החדש בנגב', דבר, 2.5.1956.

הגל השני של ההיאחזויות

חודש אפריל 1956 סימן נקודת מפנה במתיחות שבין ישראל למצרים: בתחילת החודש הפגיז צה"ל את עזה בתגובה לתקריות גבול, 58 תושבים נהרגו; בתגובה פעלו חוליות פידאיון בתמיכה מצרית במערב הנגב, והרגו למעלה מעשרה ישראלים (מוריס 1997: 403-398; אוחיון 2020: 244-245). ב־10 באפריל, בעת ישיבת מטכ"ל בהשתתפות בן־גוריון, בה נידונה תוכנית "קטורה" – תוכנית ההתגוננות מפני פלישה מצרית – עדיין ראה המטכ"ל את ציר ניצנה כאיום העיקרי על הנגב למרות הקמת שתי ההיאחזויות בחודש מרס. החשש המרכזי היה שהמצרים יפרצו בכוח ובצורה מהירה דרך הציר לבאר שבע, כדי לנסות להגיע להר חברון הירדני ולבטר את הנגב.

ראש אג"ם אלוף מאיר עמית ציין שכהישג נדרש על היישובים וההיאחזויות, בציר ניצנה ובצירים נוספים, לעכב את האויב למשך כיומיים-שלושה, עד להגעת כוחות למתקפת נגד.²⁹ בן־גוריון ניסה להקשות בנוגע ליכולת היישובים לעמוד בפני הפלישה, ושאל האם כוחות ההגמ"ר ביישובים האזרחיים או חיילי הנח"ל בהיאחזויות יוכלו לעכב טנקים מסתערים? בתגובה ענה דיין: "אני מניח שבטנקים שיש להם עכשיו הם יכולים לכבוש את היישוב. אין לעשות אנלוגיות מהטנקים בדגניה, או מיישוב אחר שעמד בשטח [...] אז האלטרנטיבות הריאליות שעומדות בפנינו הן אלה. להגביר את מערך הכוננות, והוצאה כבדה על הצבא, הכבדה על הצד המשקי של המדינה".³⁰

הוזה אומר מערך ההגמ"ר איננו נחשב פתרון אידיאלי, אולם בהתייחס למצב הכלכלי והפוליטי שנוצר לא היה מנוס מלסמוך עליו. הפיקוד הבכיר אף הניח שייתכן כי חלק מהיישובים וההיאחזויות שיעמדו אל מול הפלישה לא יחזיקו מעמד וייכבשו, אולם הם יעכבו את התקדמות הכוח התוקף המצרי עד להגעת כוחות מילואים. הברירה האחרת הייתה להגביר את סדר הכוחות של הצבא, והמשמעות הכלכלית של החלטה כזו הייתה בעייתית.³¹

עבודת מטה של פיקוד הדרום שנשלחה לראש אג"ם יום לפני ישיבת המטכ"ל, וככל הנראה שימשה כמצע לישיבה, הגדירה כי השטח החיוני בפיקוד הוא באר שבע, ועליה יש להגן בכל מחיר. בהתאם לתפיסה זו הגדיר הפיקוד חמישה צירים שבהם יכולים הכוחות המצריים והירדניים להתקדם לכיוון העיר, וטען כי יש להקים התיישבות ביטחונית על צירים אלה. הציר שהוגדר כחשוף ביותר היה זה שהוביל מרפיח אל צאלים ובאר שבע, דרך פתחת "כוכב" (מישורי החולות שמדרום לרצועת עזה), שלא היו בה יישובים ישראליים.

²⁹ פרוטוקול מטכ"ל צה"ל, 10.4.1956, א"צ. בישיבה הוצגה תוכנית התגוננות של ההיאחזויות ולפיה חיילי הנח"ל יפרשו באופן מידי מוקשים על צירי ההתקדמות עם פרוץ המלחמה.

³⁰ שם. בישיבה העריך דיין את יכולת יישובי ההגנה המרחבית לעמוד בפני התקדמות המצרים, על פי המאפיינים החברתיים של היישובים: "בנירים, חבר'ה שיכולים לעמוד במאה המטרים האחרונים. עין השלושה קיבוץ חדש של דרום אמריקאים ושל ארגנטינאים. אם יתחילו להפציץ את היישוב אני לא חושב שהם יוכלו לעמוד בפני הטנקים. נחל עוז יעמוד, כיסופים אני ספק".

³¹ מול דיין עמד התקדים של הרמטכ"ל השני של צה"ל, יגאל ידין. ידין שחשש מפני 'מקרה הכול' פלישה כלל ערבית לשטח ישראל ופעל בכדי להגביר את המערך הלוחם של צה"ל, למרות, האתגרים הכלכליים. הלחץ הבלתי פוסק של הרמטכ"ל הוביל לגירעון כלכלי כבד של מערכת הביטחון, לוויכוחים רבים עם בן־גוריון ולהתפטרותו של ידין. ראו: אלרון 2016: 43-52; גרינברג 1991: 170-190.

צירים נוספים שבהם עסק המסמך היו הציר מניצנה לבאר שבע, שלמרות הקמת שתי ההיאחזויות במרס עדיין לא היה מוגן באופן מספק, וצירים מהר חברון הירדני לצפון הנגב שגם לאורכם הייתה ההתיישבות הישראלית מועטה.

במבוא למסמך הודגשו שתי נקודות עקרוניות: "אין ההצעות הבאות מתחשבות או מושפעות מגורמים: קרקעות, מים וכו', אלא הן מושפעות מגורמים צבאיים בלבד; הערכת המצב הביטחונית מתייחסת ליישובים וערכם במלחמה, ואינה מתייחסת ליישובים וערכם בביטחון שוטף".³²

שני עקרונות אלה משקפים את הגישה בפיקוד צה"ל ערב מלחמת סיני ביחס להתיישבות הביטחונית. הראשון נגע להפרת האיזון הקיים בין תפקידים ביטחוניים למשקיים ביישובי הספר. כפי שנכתב לעיל בתפיסה הציונית להתיישבות הביטחונית יש ערך כל עוד היא אכן התיישבות. הווה אומר, יישובים המסוגלים להתקיים ולהתפתח מבחינה משקית. במסמך של רמ"ט פיקוד הדרום רחבעם זאבי אפשר לראות שהיסוד החקלאי כבר לא היה שיקול, אף לא מזערי, בבחירת מיקום הנקודות במקרה זה. עקרון שני התייחס לתפקידם הביטחוני של יישובי הספר: לפי המסמך ובהתאם לתפיסה שהוביל דין, ליישובים אין חשיבות בהתמודדות עם אתגרי בט"ש והסתננות, ותפקידם הוא לעכב, ולו במעט, את התקדמות הכוחות הסדירים.

בהתאם לסיכומי המטכ"ל הורה ראש מחלקת המבצעים באג"ם, עוזי נרקיס, על הקמת ארבע היאחזויות: שתיים בפתחת כוכב ועוד שתיים נוספות על ציר ניצנה-באר שבע.³³ נציגי הצבא נועדו עם ראשי המחלקה להתיישבות, וסיכמו על הפניית המאמץ ההתיישבותי בזמן הקרוב לדרום על חשבון אזורים אחרים בארץ. כמה מהיישובים היו אמורים לקום על-ידי גופים אזרחיים, ואחרים כהיאחזויות נח"ל.³⁴ בפועל לא נמצאו גופים אזרחיים, ולכן הוחלט כי כלל הנקודות יקומו בתחילה בתור היאחזויות. הקמת ארבע נקודות בפרק זמן קצר יצרה קשיים לפיקוד הנח"ל, שכדי להפנות כוח אדם לאותן היאחזויות נאלץ להחזיר פלוגות מאימוניהן.³⁵

במהלך יוני 1956 קמו ארבע היאחזויות: שתיים בפתחת כוכב – כרם אבשלום ודקל – קמו ב-13 בחודש, ושתי היאחזויות על ציר ניצנה-באר שבע – שבטה ואשלים (פקועה) – חמישה ימים מאוחר יותר.³⁶ הקמת היאחזויות יצרה מצב שבו ציר ניצנה-באר שבע שאבחן המטכ"ל כמסוכן ביותר לפלישה מצרית, אובטח בידי ארבע היאחזויות בו בזמן:

³² רחבעם זאבי (רמ"ט פיקוד הדרום) אל ראש אג"ם, התיישבות ביטחונית בפיקוד הדרום, 9.4.1956, א"צ, 106 / 756 / 1961. ראש ענף ההתיישבות אהרון חרסינה סבר כי הגורם המגביל להקמת היישובים הוא כמות המים ולא קרקע חקלאית הנמצאת באזור בשפע, והמליץ על הכרזת "מצב חירום למים" שתאפשר הפחתה של כמויות מים ליישובים ולמפעלים קיימים בצפון ובמרכז הארץ בשביל לספק מים ליישובים החדשים. אהרון חרסינה אל רמ"ט פיקוד דרום וסגן הרמטכ"ל, התיישבות ביטחונית בפיקוד הדרום, 25.4.1956, א"צ, 106 / 756 / 1961. תוכניתו של חרסינה לא התקבלה.

³³ עוזי נרקיס אל פיקוד דרום ופיקוד הנח"ל, עליות ביטחוניות בנגב, 14.6.1956, א"צ, 1034 / 475.

³⁴ ויץ אל אשכול, דין וחרסינה, התיישבות ביטחונית בנגב המערבי-דרומי ואזור ניצנה, 3.5.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

³⁵ אהרון דורון אל ע. ראש אג"ם, הקמת היאחזויות חדשות, 29.5.1956, א"צ, 1034 / 475.

³⁶ ביצוע העליות בדרום, ללא תאריך ושולח, אצ"מ, S15\ 40851.

בתוך השטח המפורז – ההיאחזות הוותיקה קציעות, וממזרח לו – לפי הסדר ממערב למזרח, ההיאחזויות שלח, שבטה ואשלים.

התמודדות עם אתגרים ביטחוניים ומשקיים

על אף שההיאחזויות קמו כדי להתמודד עם סכנת פלישה צבאית בעת מלחמה, נאלצו חייליהן ואזרחים שסייעו בעבודות הפיתוח בהיאחזויות להתמודד גם עם מצב הביטחון השוטף המעורער. האיום המרכזי הגיע ממסתננים שתקפו עבודות תשתית ומיקשו את הצירים. באפריל 1956, במהלך גל הסתננות גדול של הפידאיון לישראל, נהרג אזרח ונפצעו שלושה במתקפה על אתר עבודות אזרחיות בסביבות ניצנה (גולני 1992: 565), ככל הנראה עבודות להקמת אחד מקווי המים להיאחזויות החדשות. במקביל עלה רכב על מוקש ליד בארותיים.³⁷ בסוף יולי נפצעו שני עובדים בקידוח מים בשלח, ושני אזרחים נוספים בהתפוצצות מוקש ליד ניצנה.³⁸ חודש מאוחר יותר נהרגו שני חיילים כאשר רכבם עלה על מוקש צפונית לניצנה, ובשלהי ספטמבר נפצע חייל ישראלי בניצנה מאש שנורתה מעבר לגבול.³⁹ התקרית החמורה ביותר התרחשה ב-22 באוקטובר, ערב מלחמת סיני: כוח של חטיבת גולני שנסע בשני רכבים צבאיים – קומנדקר ומשאית – עלה על מוקשים שהטמינה חוליית מפגעים מצפון מערב לקציעות. בתקרית נהרגו שלושה חיילים ונפצעו עשרים ושבעה. מהדיווחים נראה כי החיילים היו במשימת סילוק מוקשים, אולי כדי להכין את צירי הפלישה של צה"ל לסיני.⁴⁰ ימים ספורים לאחר סיומו של מלחמת סיני נהרג חייל מכרם שלום, לאחר שעלה על מוקש בעת שנוערך סיור יזום לנטרול מוקשים.⁴¹

במהלך 1956 לא הצליחו היאחזויות מערב הנגב להתפתח בצורה משקית. עניין זה נבע הן מהתנאים האובייקטיביים הבעייתיים בשטח: קרקע דלה ומיעוט בכמויות מים זמינות, כאשר ההבטחה לקו מים מהצפון התגלתה כעורבא פרח,⁴² והן מהתקצוב המועט שקיבלו כמה מההיאחזויות. בכרם אבשלום (שלום) לא אישרה המחלקה להתיישבות את הגדלת הענפים החקלאיים; בדקל נכשלו קידוחים למי תהום, והיא נאלצה להסתפק במים שהובאו במכליות – דבר שכמובן לא יכול היה לאפשר התפתחות משק חקלאי משמעותי (דואר 1992: 97; 121). גם כאשר נמצאו מי תהום ליד בארותיים, הם לא היו ראויים לשתייה וההיאחזות נסמכה על מים המובלים ברכבים.⁴³ באשלים לא הצליחו הענפים החקלאיים להתפתח מעבר לשלב הניסיוני, מכיוון שהמים הגיעו רק במכליות והספיקו

³⁷ 'אבדות הפדאין הגיעו ל-11 הרוגים ו-5 שבויים לאחר 2 התנגשויות אתמול', הבוקר, 11.4.1956.
³⁸ מוריס, מלחמות הגבול, עמ' 418. לפי גרסה אחרת שני הפצועים בשלח שמרו על ההיאחזות והם נפגעו בעת חילופי אש עם מסתננים. 'מסתננים פצעו שני שומרים בדרום', מעריב, 27.7.1956.
³⁹ ללא ציון שם השולח, התקריות הרציניות בגבול מצרים מאז הפסקת האש, 17.10.1956, אב"ג, מס' פריט 263282.

⁴⁰ 'משרד החוץ מאשים', שערים, 22.10.1956; 'חודשה התוקפנות המצרית בניצנה', דבר, 22.10.1956. הנופלים היו חיים אטלס, קצין מילואים שהצטרף כנספח למשימה, הלוחם דני פלג ומפקד הכיתה שמואל גרוס.

⁴¹ ראיון טלפוני עם אהרל'ה דביר, 15.11.2020.

⁴² אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים ואלוף פיקוד דרום, דו"ח סיור בהיאחזויות הניצנות, כרם שלום ודקל, 24.9.1956, א"צ, 93/1687/1985.

⁴³ י. חסון אל אגף הנוער והנח"ל, אספקת מים לבארותיים, 21.6.1956, א"צ, 92/1687/1985.

לשימוש ביתי בלבד ולאחזקת משק החי הקטן במקום. כמה מחיילי ההיאחזות עבדו במפעל המלאכה של רביבים, כדי לסייע לקיום הנקודה.⁴⁴ ההיאחזויות שהצליחו להתפתח בצורה מסוימת היו שלח, קציעות וכרם שלום. הראשונה נהנתה מסיוע מהקיבוץ הארצי, והצליחה לאגום מי שיטפונות, אולם גם שם החיסרון במים (קידוחים למי התהום לא הביאו למציאת מים מתוקים) הגביל את פיתוחם של ענפי החקלאות, וחיילי ההיאחזות הקימו לול ודיר כבשים.⁴⁵ קציעות הייתה קרובה לשתי בארות מים גדולות שנמצאו בניצנה. מי הבארות הספיקו לאחזקת גן ירק קטן בשטח של כ-20 דונם ולגידול מספוא.⁴⁶ בכרם שלום הצליח גרעין מלוכד של תנועת המושבים לפתח את ענפי המשק.⁴⁷

המחלקה להתיישבות סירבה לממן ימי עבודה מרובים בהיאחזויות פתחת ניצנה בשל התנאים המשקיים הקשים, ובסיוור שערך אהרון חרסינה, נמצא כי שלוש היאחזויות – קציעות אשלים ושלח – קיבלו יחד רק כ-20–30 ימי עבודה בחודש מהמחלקה (ממוצע של פחות מחצי יום עבודה חודשי לחייל).⁴⁸ בראשית 1958 נמצא כי בהיאחזויות בארותיים, שלח ואשלים, לא עבדו יותר מעשרה חיילים בעבודות המשק, והשאר עסקו בשמירות, באימונים ובשירותים (כגון נקיונות, הכנת אוכל וכדומה).⁴⁹

הרתיעה בקרב התנועות הקיבוציות וחיילי הנח"ל משירות בהיאחזויות מערב הנגב
היעדר התנאים המשקיים והריחוק ממרכז הארץ הרתיעו, מלבד את ראשי המחלקה להתיישבות, כמה מהתנועות הקיבוציות ששלחו את גרעיניהן לשרת בהיאחזויות. רענן ויץ קבל במכתב לראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון בן ציון אילן, על שבחירת הגרעינים ההתיישבותיים שיופנו להיאחזויות מערב הנגב נקבעה בלעדית על-ידי צה"ל.⁵⁰ הוא רצה להשאיר בסמכות המחלקה להתיישבות את ההחלטה, שהייתה בעלת משמעות פוליטית לא מבוטלת מול התנועות הקיבוציות ותנועת המושבים.

אילן ענה כי עד כה ההחלטות התקבלו בהסכמה בין הצבא למחלקה להתיישבות, אולם שונה דינן של ההיאחזויות החדשות כיוון: "שהמדובר על הקמת היאחזויות החורגות מתוכניותיהן הרגילות של זרמי ההתיישבות וגרעיניהן [צ"ל: גרעיניהם] מוצבים שם 'באונס' מתוך פקודה צבאית [...]".⁵¹ משמע כי גם התנועות המיישבות לא ששו להעביר את גרעיניהן לנקודות בהן הסיכוי להתפתחות המשק היה נמוך ביותר, וסביר היה להניח

⁴⁴ דואר, לנו המגל, חלק א', עמ' 74-73; מ. טלמון אל אהרון חרסינה, אשלים- תעסוקה, 28.10.1956, אי"ט, 12-7 / 8 / 1.

⁴⁵ י. חסון אל מפקד יחידה 150, 7.10.1956, אי"ט, 12-7 / 12 / 4; הנקודות במערב הפרוע, ללא תאריך, אי"ט, 12-7 / 11 / 1; דואר, לנו המגל, חלק א', עמ' 230-231.

⁴⁶ ללא שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, א"צ, 2.1958, 1687 / 1985 / 93; 'בעיית המים בגבעת רחל', עזו- עלון קציעות, מס' 4 (ללא תאריך).

⁴⁷ בן ציון אילן אל רענן ויץ, היאחזות הנח"ל בכרם שלום, 4.7.1957, אצ"מ, 15\ 40851.

⁴⁸ אהרון חרסינה, דו"ח סיוור בהיאחזויות הניצנות כרם שלום ודקל, 9.1956, א"צ, 1687 / 1985 / 93.

⁴⁹ ללא שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, 2.1958, א"צ, 1687 / 1985 / 93. באותה העת ההיאחזויות דקל ושבטה כבר פורקו, והנתונים לא כללו את כרם שלום.

⁵⁰ רענן ויץ אל בן ציון אילן, 6.6.1956, אצ"מ, 15\ 40851.

⁵¹ בן ציון אילן אל רענן ויץ, הצבת גרעיני נח"ל להיאחזויות, 8.6.1956, אצ"מ, 15\ 40851.

שבתום המתיחות הביטחונית יפורקו. בהתאם לקביעה זו הפנה הצבא באופן חד צדדי גרעין של איחוד הקיבוץ המאוחד מקיבוץ חולתא אל בארותיים, ועורר את זעמם של ראשי התנועה (עזתי 2015: 147).

בארותיים שימשה דוגמה טובה להתנערות התנועות הקיבוציות מההיאחזות החדשות. להיאחזות שהייתה קיימת יותר מתשע שנים עלו גרעינים של ארבע התנועות הקיבוציות: הקיבוץ המאוחד שגרעיניה הקימו את ההיאחזות, ובהמשך איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הדתי והקיבוץ הארצי. כל תנועה נשאה בעול ההיאחזות לתקופה מסוימת, עד שלגרעיניה ולמוסדות התנועה נמאס מהמטלה והתנועה הבאה נקראה לשאת בעול.⁵² שליחי הקיבוץ הדתי טענו כי הגרעינים בבארותיים מתפוררים מבחינה חברתית ודתית בגלל המרחק והבידוד.⁵³ גם נציגי איחוד הקבוצות והקיבוצים קבלו על הניתוק של גרעיני התנועה ששירתו בהיאחזות.⁵⁴ בשלב מסוים, ועקב חוסר הפיתוח המשקי של המקום, טען מפקד הנח"ל אהרון אבנון כי: "הרושם שלי הוא כי היאחזות זו קיימת כדי לצאת ידי חובה לקיים מבוקשו של שר הביטחון בן-גוריון".⁵⁵ באשלים נשמעו תלונות מצד החיילים על "חיי הניוון", כהגדרתם, שנבעו מן העובדה שהענפים החקלאיים לא התפתחו.⁵⁶ יו"ר המרכז החקלאי של ההסתדרות אברהם הרצפלד טען כי התנועות הקיבוציות אינן עושות די לפיתוח היאחזויות מערב הנגב ולכן: "התוצאה היא בזבוז כסף וכוח אדם לרוב [...] העזובה, אי הסדר ואי הניקיון מבצבצים מכל פינה" (זיוון 2021: 178).

הפירוק ההדרגתי של היאחזויות

בניגוד להיאחזויות שקמו עד לאותה העת, בהן מימנה המחלקה להתיישבות חלק מהותי מעלות אחזקת החיילים,⁵⁷ בהיאחזויות מערב הנגב הוטלה העלות במלואה על הצבא בחודשים הראשונים לקיומן.⁵⁸ עניין זה נבע מההסתייגות של ראשי המחלקה מהקמת היאחזויות בתנאים המשקיים הקשים של מערב הנגב. לעומת זאת המחלקה ניאותה לתקצב את הקמת ענפי המשק ואת עלות הבאת מי השתיה במכליות.⁵⁹ בשל ההוצאות הכספיות הכבדות ניסה דיין כבר בחודשי הסתיו של 1956, ולפני מלחמת סיני, למצוא גופים אזרחיים שייקחו על עצמם את עלות אחזקת ההיאחזויות.⁶⁰ באותה העת הסתיים התקציב שניתן מהמחלקה להתיישבות להקמת ענפי המשק, והיות שבעיית המים טרם

⁵² בתקופות מסוימות אף שרתו בבארותיים גרעינים של תנועות המושבים. דואר 1992: 181.

⁵³ פרטיכל ישיבת המזכירות המורחבת של הקיבוץ הדתי, 17.10.1960, ארכיון הקבה"ד, 40-7; צוריאל אדמונית, סיכום ביקור בהיאחזות בארותיים, 19.5.1960, ארכיון הקבה"ד, 25-4.

⁵⁴ קיבוץ תל קציר, 23.4.1964, א"צ, 1985 / 1687 / 92.

⁵⁵ מפקד הנח"ל אל לשכת הרמטכ"ל, היאחזות נח"ל בבארותיים, 10.8.1959, א"צ, 1960 / 799 / 41.

⁵⁶ בני פקועה מספרים, 9.1956, אי"ט, 7-12 / 1 / 8.

⁵⁷ המחלקה ממנה כ-40% מעלות אחזקת החיילים. פרנקל, 'תהליך התהוותו', עמ' 81-82.

⁵⁸ מ. קשתי אל י. חסון, היאחזויות, 30.4.1956, א"צ, 1985 / 1687 / 93; ויץ אל אשכול, דיין וחרסינה, התיישבות ביטחונית בנגב המערבי-דרומי ואזור ניצנה, 3.5.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

⁵⁹ קשתי אל גבריאל חזקת הנח"ל בעליות החדשות, 10.7.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

⁶⁰ דיין אל ענף ההתיישבות, היאחזויות הנח"ל בנגב המערבי, 9.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

נפתרה והענפים החקלאיים כמעט ולא התפתחו, היו החיילים חסרי מעש.⁶¹ בספטמבר 1956, עקב האיומים לפרק את ההיאחזויות, הבטיחה המחלקה להתיישבות להשתתף במימון יותר ממחצית דמי אחזקת החיילים,⁶² אולם לפי נתונים כספיים מתקופה מאוחרת יותר נראה כי המחלקה לא עמדה בהתחייבותה ומימנה רק חלק זעיר מעלות זו.⁶³ המטכ"ל החל להבין כי אחזקת מספר גדול כל כך של היאחזויות ללא הצדקה משקית איננו אפשרי. בדיונים שנערכו באוקטובר 1956 סוכם כי היאחזויות בשבטה תפורק, ואלו שבדקל ובארותיים יישארו כהיאחזויות זמניות. היאחזויות קציעות, שלח, אשלים וכרם שלום, תוכננו להפוך ליישובי קבע בעתיד.⁶⁴ שבטה אכן פורקה עוד לפני מלחמת סיני, ודקל מייד לאחר סיומה כאשר חייליה יצאו להקים היאחזות חדשה בדרום סיני – אופיר.⁶⁵ במהלך המלחמה התקדמו כוחות צה"ל מפתחת ניצנה מערבה לקדמת סיני, וכמה מההיאחזויות שימשו מוצבי שליטה, אולם בשל האופי ההתקפי של המלחמה לא התקדם אף כוח מצרי לכיוון הפתחה.⁶⁶ לאחר סיומה של המלחמה ועם כניסת הכוח הבינלאומי לסיני, התבטלה הסיבה העיקרית לקיומן של היאחזויות.

באותה העת התרבו הסכסוכים בין המחלקה להתיישבות לצבא בעניין היאחזויות. מנהל חבל הנגב במחלקה מיכה טלמון זעם על שמפקדי היאחזויות משקיעים כוח אדם בפעילות ביטחון שוטף מחוץ לנקודות, לטענתו בניגוד להסכמים שנחתמו עם הצבא.⁶⁷ טלמון אף טען שההיאחזויות מחזיקות תקן קטן יותר של חיילים משסוכם עליו, ולכן לא מצליחות לעמוד ביעדים המשקיים.⁶⁸ לעיתים קבלו פקידי המחלקה על עבירות אתיות שביצעו חיילי הנח"ל, שהעידו על זלזול בערך העבודה ובתוצריה: כך התלונן המדריך החקלאי בקציעות כי נכפה עליו להעביר עופות ממשק החי של היאחזות לטובת מסיבה של סגל הנח"ל, וכי גם אשלים ושלח "תרמו" עופות לאותה התכלית.⁶⁹ לפי תלונה אחרת של אנשי המחלקה, מפקד שלח דרש תשלום מהמחלקה על עבודות של שתילת שיח המלוח, ואז מצא עובדים אזרחיים שיעשו במקום חייליו את העבודות.⁷⁰ מנגד טענו אנשי אגף הנוער והנח"ל כי התקציב המצומצם שהועבר מהמחלקה להתיישבות לא מאפשר פיתוח משקי של היישובים גם במקומות בהם קיים גרעין חזק, כמו בכרם

⁶¹ אהרון חרסינה אל רמ"ח מבצעים ואלוף פיקוד דרום, דו"ח סיור בהיאחזויות הניצנות, כרם שלום ודקל, 24.9.1956, א"צ, 93 /1687 /1985.

⁶² מ. קשתי אל הסוכנות היהודית, סיכום פגישה, 12.9.1956, אצ"מ, S15\ 40851.

⁶³ ראו נתונים מראשית שנת 1958- אז ממנה המחלקה רק 12% מעלות אחזקת כל חייל. ללא שולח, נתונים בקשר להיאחזויות ניצנה, 2.1958, א"צ, 93 /1687 /1985.

⁶⁴ לשכת הרמטכ"ל אל רענן ויץ, 19.10.1956, אצ"מ, S15\ 40851; אג"ם מבצעים, סיכום ישיבה בעניין היאחזויות, 24.10.1956, א"צ, 93 /1687 /1985.

⁶⁵ ראיון טלפוני עם יצו כהן, 6.10.2020.

⁶⁶ גולני, בקיץ תהיה מלחמה, עמ' 460-455. בקציעות התמקמה מפקדת אוגדה ובשלח שהה חפ"ק אלוף פיקוד הדרום אסף שמחוני.

⁶⁷ טלמון אל יעקב נעים, 18.4.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁶⁸ טלמון אל המחלקה להתיישבות חבל הנגב, היאחזויות- נוהל תשלום החזקה, 1.7.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁶⁹ מנהל אזור רמת הנגב במחלקה להתיישבות אל מפקד אזור באר שבע, 31.12.1957, א"צ, 87 /1687 /1985.

⁷⁰ איתמר בן ברק, תלונה כנגד אנשי יחידה 150 בענייני עבודה, 20.2.1957, א"צ, 93 /1687 /1985.

שלום.⁷¹ בן ציון אילן טען כי חבל הנגב של המחלקה להתיישבות הקפיא באופן מוחלט את כלל התקציבים שיועדו לפיתוח ההיאחזויות, והזהיר כי: "בלי פעולה משקית מינימלית [...] הופכת ההיאחזות למשלט בלבד, ואז קיימים כל הסיכויים להתפרקות חברתית של הגרעינים והכשלתם במילוי ייעודם ההתיישבותי".⁷² אולם דבריו לא כוונו לאוזניים הנכונות: אחזקתן של ההיאחזויות במקום שאיננו הגיוני מבחינה משקית והתיישבותית היה יקר ובזבזני, ולכן לא היה יכול לצפות לסיוע מהמחלקה להתיישבות. היאחזויות מערב הנגב קמו מלכתחילה בתור "משלטים", ולכן טענותיו היו צריכות להיות מופנות כלפי הצבא ולא כלפי המחלקה להתיישבות.⁷³

יוסף ויץ, מראשי קק"ל, חישב ומצא כי הסובסידיה השנתית למתיישב בהיאחזויות ניצנה היא 4,482 ל"י. בקיומו של משק חקלאי בתנאים כאלה הוא ראה "משק לא רנטבילי מוסרי" (זיוון 2012: 251). בתגובה להצעתו של בן-גוריון למתוח קו מים אל יישובי הניצנות ענה יו"ר המחלקה להתיישבות ושר האוצר אשכול: "מוטב לשלוח להם צ'ק מאשר מים עם סובסידיות".⁷⁴

בקיץ 1957 החליט אשכול להפסיק באופן מוחלט את המימון של ההיאחזויות במערב הנגב.⁷⁵ בעקבות בקשות הצבא והתערבות בן-גוריון המשיכה המחלקה לממן את אחזקת ההיאחזויות במשך מספר חודשים נוספים,⁷⁶ אולם במהלך 1958 פורקו שלח ואשלים.⁷⁷ לבן-גוריון, שהתנגד לפירוק ההיאחזויות, חיפש מומחים "שיגידו לו כן ולא לא" וטען כי ניתן להתגבר על המחסור במים על-ידי שחזור חקלאות הנגר הנבטית, ענה רענן ויץ שכשיחומש צה"ל בנשק נבטי – תקים המחלקה יישובים בשיטות נבטיות (זיוון 2012: 253-252).

השפעת כישלון היאחזויות מערב הנגב

להרפתקה היקרה והכושלת של הקמת היאחזויות מערב הנגב הייתה השפעה דרמטית על מפעל היאחזויות הנח"ל בתקופה שבין מלחמת סיני ומלחמת ששת הימים. קציעות, כרם שלום ובארותיים, המשיכו להתקיים כהיאחזויות שנים רבות. אחזקת ענפי המשק שלהן העיקה על תקציבה המדולדל של המחלקה להתיישבות, ומנעה ממנה להשתתף בהקמתן של היאחזויות נוספות בסוף שנות ה-50 ובמחצית הראשונה של שנות ה-60.⁷⁸ בין השנים

⁷¹ בן ציון אילן אל רענן ויץ, היאחזות הנח"ל בכרם שלום, 4.7.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁷² בן ציון אילן אל רענן ויץ, הקפאת תקציב ההיאחזויות בחבל ניצנה, 4.7.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁷³ אילן ניהל מאבק מוצלח שלוש שנים קודם לכן כנגד כוונת דיין לפרק את ההיאחזויות עין גדי ויטבתה, מאבק שהתנהל בשיתוף המחלקה להתיישבות. ראו, בן ציון אילן אל תת שר החקלאות, 26.1.1954, ג"מ, ג-2 / 2437.

⁷⁴ הנקודות במערב הפרוע, ללא תאריך, אי"ט, 7-12 / 11 / 1.

⁷⁵ לוי אשכול אל משרד הביטחון והמטכ"ל, 24.9.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁷⁶ ד. קלדרון אל חבל הנגב של המחלקה להתיישבות, 1.12.1957, אצ"מ, S15\ 40851.

⁷⁷ לשכת מנכ"ל משרד הביטחון, סכום ישיבה על היאחזויות נח"ל, 17.3.1958, אי"ט, 7-12 / 11 / 1. במקום היאחזות שלח קם בסיס של בית הספר למכ"ם. גם ההיאחזות שבטה הפכה לבסיס צבאי.

⁷⁸ בתקציב ההיאחזויות לשנת 1959/8 היו מתוך ארבע ההיאחזויות הפעילות שלוש במערב הנגב: קציעות, כרם שלום ושלח (יוצאת הדופן הייתה נותרה הצפונית), ותקציבן היווה יותר משלושה רבעים מתוון סך התקציב השנתי שדרש משרד הביטחון מהמחלקה להתיישבות - 254,600 ל"י לשנה. משרד הביטחון אגף הכספים אל המחלקה להתיישבות, 2.12.1958, אצ"מ, S1\ 2156.

1957–1963 קמו שתי היאחזות נח"ל בלבד בשיתוף המחלקה להתיישבות: נוטרה ועין יהב.⁷⁹ אפשר להניח שחוץ מהגורם התקציבי ראשי המחלקה איבדו עניין בשיתוף הפעולה עם הצבא, כאשר למרות אזהרותיהם הוקמו שש היאחזויות במקומות שבהם התנאים המשקיים אינם מאפשרים התפתחות של יישובי קבע וכישלון היה צפוי. לירידתו של מפעל ההיאחזויות בשנים אלה היו גורמים נוספים: השקט היחסי בגבולות המדינה, הצמצום בתקציב הכללי של המחלקה להתיישבות וירידתו של האתוס ההתיישבותי ביטחוני. הדיון בגורמים אלו חורג מגבולותיו של מאמר זה (ביין 1982: 289–291; גולן 1997: 100–101).

הקיפאון שנוצר בקציעות, בארותיים וכרם שלום, הביא לתחושת כישלון של כל מפעל היאחזויות הנח"ל, כפי שטען ראש אגף הנוער והנח"ל יהודה שוסטר באמצע שנות ה-60: "העובדה שמספר היאחזויות קיים כבר מעל 10 שנים ללא סיכוי התיישבותי כלשהו [...] מביאה למבוכה בתוך הגרעינים, התנועות והציבור. הדבר גורם להרגשת כישלון חמורה אשר רובצת על המוסדות והאנשים כאחת" (זיון 2021: 189).

החל ב-1963, כאשר שבה המחלקה להתיישבות להקים היאחזויות, היה זה במקום בו היא בחרה – באזור הערבה, שהיה שטח התיישבות חיוני מבחינתה.⁸⁰ באותה התקופה השתנו יחסי הכוחות. המחלקה להתיישבות הייתה זו שקבעה את מיקום ההיאחזויות, והשיקולים המשקיים קיבלו עדיפות על השיקולים הביטחוניים.⁸¹ שינוי זה נגרם בשל ההבנה של פיקוד צה"ל שללא שיתוף הגופים האזרחיים ונתינת מקום לשיקוליהם הקמת יישובים בספר לא תהיה אפשרית (פריד 2014: 220–225).

מתוך שבע ההיאחזויות שקמו במערב הנגב רק כרם שלום אוזרחה, תריסר שנים לאחר הקמתה. בקיץ 1968 פורקה קציעות, לאחר שהייתה במעמד של היאחזות במשך 15 שנים, זמן שיא בכל תולדות מפעל היאחזויות הנח"ל (דואר 1992: 125; 213). בארותיים עברה מספר גלגולים, וב-1961 תפסה קק"ל את האחריות עליה כחלק ממיזם "מצודות הספר" של יוסף ויץ.⁸² ויץ ניסה לעודד נטיעת גידולי בעל והסתמכות על מרעה, אולם בסופו של דבר גם רעיונות אלה כשלו ובסתיו 1965 פורקה ההיאחזות.⁸³

סיכום: הניסיון לשינוי במערך הכוחות בהקשר להתיישבות הביטחונית וכישלונו

המטכ"ל סבר כי היאחזויות הנח"ל במערב הנגב יסייעו לעכב, ולו במספר שעות, את התקדמות הכוחות המצריים למערב הנגב. מטרה זו קיבלה ביטוי פלסטי במעט בדבריו של ראש אגף הנוער והנח"ל בן ציון אילן בעת הקמת שלח: "כיבוש חקלאי של ישימון דורות

⁷⁹ רשימת היאחזויות הנח"ל, 10.1978, א"צ, 1985 / 1687 / 262.

⁸⁰ ר' ויץ, דרכנו בהתיישבות ובחקלאות, תל אביב 1958, עמ' 257–259; יהודה דקל, תוכנית להתיישבות נוספת בערבה, 16.4.1963, א"צ, 1987 / 1524 / 1.

⁸¹ כך לדוגמה בעת הקמת גרופית ביקש מפקד אילת כי ההיאחזות תוקם בהר יעלון, בגלל שיקולים ביטחוניים. המחלקה להתיישבות הציעה מנגד להקים את גרופית בערבה, קרוב לשטחי החקלאות ואלוף פיקוד הדרום קיבל את דעתה. ענף התיישבות אל רמ"ח מבצעים, מיקום היאחזות הנח"ל בגרופית- סיכום סיון, 6.1963, א"צ, 1967 / 919 / 40.

⁸² יוסף ויץ אל רענן ויץ, בארותיים, י' אב תש"ך, א"צ, 1985 / 1687 / 92.

⁸³ אג"ם מבצעים, פינוי בארותיים, 3.1965, א"צ, 1967 / 919 / 42.

מול לוועי התותחים וטורי השריון של האויב המרוכזים לא הרחק – הוא בבחינת שדה המוקשים היעיל ביותר נגד התקדמותם – שדה מוקשים מיוחד במינו המדשיא דשאים, מצמיח גידולים ומרנין את האדם הבונה שם ביתו".⁸⁴

התייחסותו נועדה אמנם לצורכי תעמולה, וההיאחזויות ודאי לא היו קו ההגנה היחיד של ישראל, אולם אילן הצביע נכונה על מטרתן של נקודות היישוב. עם ראשיתה של המלחמה במדבר סיני בסתיו 1956 והמתקפות היעילות של צה"ל התייטר תפקידן של ההיאחזויות, אולם קשה להאמין כי הן היו מצליחות להחזיק מעמד מול מתקפה משמעותית של הצבא המצרי.⁸⁵

ראשי המחלקה להתיישבות לא התנגדו עקרונית לתהליך שבו מיטשטשים הגבולות שבין חיילים ומתיישבים,⁸⁶ אולם לטענתם לא הייתה שום היתכנות להקמת נקודות חקלאיות במקום נידח כל כך וללא אספקת מים לענפי המשק. ראשי המחלקה נגררו להרפתקה זו בעל כורחם, עקב הלחץ המסיבי שהפעיל דיין בגיבוי בן-גוריון. האתגרים היו ידועים מראש וגובו בניסיון למתיחת קו מים דרומה – ניסיון שלא היו לו סיכויים מרובים להצלחה, ובאמירות אמורפיות על פיתוח חקלאות בשיטות נבטיות של אגירת מי נגר.

פרשיית הקמת ההיאחזויות במערב הנגב מעניינת גם בהקשר ליחסו של הרמטכ"ל דיין למערך ההגנה המרחבית. דיין, לכאורה, שינה באופן קיצוני את גישתו להתיישבות הביטחונית ערב מלחמת סיני, ומהסתייגות מיכולותיהם של יישובי הספר להתמודד עם אתגרי הביטחון השוטף וההסתננות עבר לתמיכה נלהבת בהקמת נקודות היישוב במערב הנגב. אולם להערכתו השינוי לא היה כה חריף: מטרת ההיאחזויות שקמו במערב הנגב הייתה לשמש כמוצבים שיעכבו אף לשעות ספורות את טורי הפלישה. חוסר האמון במערך ההגמ"ר לא הומר באמון, אלא במעין תבהלה שבה היטשטשו סופית הגבולות שבין התיישבות וביטחון.⁸⁷

עם ראשיתה של ההתיישבות הביטחונית בתקופת המנדט, ובשנים הראשונות למפעל היאחזויות הנח"ל, הייתה התיישבות זו דוגמה לדפוס הייחודי של יחסי צבא-חברה בישראל שהוגדר עלידי דן הורוביץ ומשה ליסק ככזה שנובעים ממנו: "הן גילויים של מיליטריזציה במגזר האזרחי והן גילויים של אזרוח במגזר הצבאי, המעידים על חדירותם של הגבולות בין שני המגזרים" (הורוביץ וליסק 1990: 240-242).⁸⁸ כך, גופי ההתיישבות

⁸⁴ 'היאחזויות- נוף התלם הארוך', במחנה נח"ל, 1956: 7.

⁸⁵ במסמכי השלל שנתפסו במדבר סיני נמצאה פקודת התקפה מצרית של ההיאחזות כרם שלום על ידי שתי פלוגות מוגברות מחטיבה 5 המצרית ובתוספת כוחות נוספים (ראו את הפקודה אצל: גולן ושי 2006: 380-383). קשה להאמין כי פלוגת ההיאחזות המוקטנת, שהורכבה בחלקה מבנות ומבלתי כשירים לחימה, הייתה מצליחה להחזיק מעמד בפני כוחות אלו ללא סיוע מבחוץ.

⁸⁶ גם בעת הקמת היישובים בספר לאחר הקמת המדינה ניתנו ליישובים החדשים, במסגרת מערך ההגמ"ר, משימות של עצירת כוחות סדירים במקרה של פלישה לארץ. בחירה זו נעשתה בעיקר בגלל מצוקה תקציבית של צה"ל. פריד 2021: 157-177.

⁸⁷ הוכחה לטענה כי דיין לא שינה את גישתו למערך ההגמ"ר מצויה בפקודה שהוציא דיין בתחילת 1956, כחודשיים לפני הגל הראשון של ההיאחזויות, להעביר כוח אדם איכותי ממערך ההגמ"ר ליחידות אחרות בצה"ל.

⁸⁸ הורוביץ וליסק מציבים את מודל העם החמוש' או 'עם במדים' בהקשר למקרה הישראלי, ולפיו הגילויים של 'אזרוח' בצבא מאזנים באופן חלקי גילויים של מיליטריזציה במגזר האזרחי (שם: 252; 1-2; Lissak 1984).

האזרחיים נרתמו להקים יישובים בעלי אופי ביטחוני, ולהשקיע בהם משאבים מרובים (ליסק 2001: 191). מנגד, החיילים ששירתו בהיאחזויות הנח"ל הושפעו מאורח החיים החקלאי, האזרחי והשיתופי באופיו. כך לדוגמה חיילים ומפקדים סעדו יחדיו, החיילים היו שותפים פעילים בקביעת סדר העבודה ובוועדות והסדר ההיררכי של המסגרת הצבאית היטשטש.⁸⁹ המטרות של מפעל ההיאחזויות היו כפולות, צבאיות ואזרחיות: לסייע בבלימת ההסתננות העוינת למדינה, אולם גם לאפשר התיישבות של עולים חדשים בשטחי הספר.⁹⁰

גם בסוגיית הקמת היישובים האזרחיים בספר התהווה מאזן כוחות בין הצבא לגופי ההתיישבות. בתחילת שנות ה-50 ניסה הצבא לכפות על גופי ההתיישבות חד צדדית לקבל את מרותו בשאלות מיקום היישובים האזרחיים בספר ואופן תכנונם, אולם האחרונים התעלמו במקרים רבים מדרישות הצבא (פריד 2014: 193-195; קרטין 1998: 37-38). בכל מקרה, גם לצבא היה ברור כי לשיקולים המשקיים יש חשיבות בהחלטה על מיקום היישובים.

בתקופה שלפני המלחמה ניסה הצבא לטשטש מאזן כוחות וערכים זה, ולו לזמן קצר, עקב החשש הכבד מפלישה מצרית למערב הנגב. לפי השקפת דיין והמטכ"ל הייתה מטרתה של ההתיישבות לשרת בלעדית את הפן הביטחוני, ודאי בעת של מצוקה וסכנה קיומית למדינה. מערכת היחסים בין הצבא למחלקה להתיישבות עברה במקרה זה מדפוס של שיתוף פעולה לצד מחלוקות, לדפוס שבו מפקדי הצבא הכתיבו את מיקום ההתיישבות ואופייה, ואנשי המחלקה להתיישבות ניסו להתחמק ממימון המפעל הבלתי יעיל לטעמם. יש לשער כי דמותו הכריזמטית של דיין, אווירת הדחיפות שהשתררה במדינה לפני מלחמת סיני והזיכרונות מהפלישה המצרית לארץ במלחמת העצמאות תרמו לשינוי זה (לוי 2011: 38).

אולם המציאות הוכיחה כי אי אפשר לפעול לטווח ארוך בשדה ההתיישבותי ללא שיתוף הפעולה מרצון של הגורמים האזרחיים, ולא ניתן לבטל לגמרי את הפן החקלאי. השליטה על התקציבים שהייתה נתונה בידי המחלקה להתיישבות וההשפעה על כוח האדם שהייתה בידי התנועות הקיבוציות הוכיחה כי לא ניתן להפוך את יישובי הספר, ואף את היאחזויות הנח"ל ל"בסיסים צבאיים בתחפושת".

מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטורט שהוגשה במחלקה ללימודי ארץ ישראל בבר אילן בהנחיית ד"ר גד קרויזר.

מקורות

ארכיונים:

ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון בתל השומר (א"צ)

(. ראו לעומתם את הגישה המנוגדת המצביעה על ישראל כ'מדינת קסרקטין' מיליטנטית, בה השיקולים המיליטריסטים גוברים כמעט תמיד: בן אליעזר 2001: 58; קימרלינג, 1993: 123-140; לוי 2011: 33-42.

⁸⁹ ראו לדוגמה: עמיחי צור- ממלא מקום ראש מטה הנח"ל, פקודות קבע להיאחזות נח"ל, ללא תאריך, אי"ט, 7-12 / 7 / 2.

⁹⁰ סגן הרמטכ"ל אל חיל הנח"ל, התיישבות חיילי נח"ל בודדים, 18.3.1951, א"צ, 447 / 1953 / 41.

ארכיון יד טבנקין ברמת אפעל (אי"ט)
 הארכיון הציוני המרכזי בירושלים (אצ"מ)
 ארכיון בן גוריון בשדה בוקר (אב"ג)
 ארכיון הקיבוץ הדתי (הקבה"ד) בקבוצת יבנה

ספרות מחקר וזיכרונות:

- י' אוהיון, התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי-למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1953-1956, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן 2020.
- א' אורן, התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה, תרצ"ו-תש"ז, 1936-1947, ירושלים תשל"ח.
- ע' אלעד, מן המגל אל החרב: הנח"ל בשנים 1948-1956, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 1993.
- ז' אלרון, לקראת הסיבוב השני: התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון, 1952-1955, בן שמן 2016.
- א' ביין, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, תל אביב 1982.
- א' בן אליעזר, 'מאומה-במדים לצבא פוסט-מודרני: פוליטיקה צבאית בישראל בזמנים חדשים', *תרבות דמוקרטית*, 5/4 (2001), עמ' 55-97.
- מ' בר זוהר, בן גוריון, חלק ג', תל אביב 1987.
- מ' בר און, שערי עזה: מדיניות הביטחון והחופץ של מדינת ישראל 1955-1957, תל אביב 1992.
- א' גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון של מדינת ישראל', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), *העשור הראשון: תש"ח-תש"ח*, ירושלים 1997, עמ' 83-102.
- ח' גולן ושי' ושי', ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני, תל אביב 2006.
- מ' גולני, מלחמת סיני 1956: היבטים צבאיים ומדיניים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1992.
- מ' גולני, בקיץ תהיה מלחמה, תל אביב 1997.
- י' גרינברג, 'ביטחון לאומי ועצמה צבאית- בין מדינאי למצביא', *עיונים*, 1 (1991), עמ' 170-190.
- י' דואר, לנו המגל הוא חרב, חלק א', רמת אפעל 1992.
- מ' דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, ירושלים 1982.
- י' דרורי, אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה, שדה בוקר 2000.
- ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר, תל אביב 1990.
- ז' זיוון, מניצנה עד אילת: סיפורו של הנגב הדרומי- 1948-1957, שדה בוקר 2012.
- ז' זיוון, מרמת נגב עד אילת: עשור שני למדינת ישראל בנגב הדרומי (1958-1967), באר שבע 2021.
- י' לוי, מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאות, ירושלים 2011.
- מ' ליסק, "האתוס הביטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית", *תרבות דמוקרטית*, 5/4 (2001), עמ' 191.
- ב' מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש, תל אביב 1997.
- מ' סיקרון, האזור המפורז בסביבת ניצנה בשנים 1949-1956: הסיבות להיווצרותו, וההתרחשויות בו עד לחיסולו, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע, 2002.
- אהרון עזתי, לפקודה תמיד אנחנו?: התנועות הקיבוציות והצבא 1948-1957, יד טבנקין, רמת אפעל 2015.
- י' פריד, התגבשותה והתפוגגותה של תפיסת ההתיישבות בצה"ל: 1947-1967, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2014.
- י' פריד, מההתיישבות ביטחון לביטחון היישובים: תפיסת ההתיישבות של צה"ל, תל אביב 2020.
- י' פריד, 'המטה הכללי ושאלת השימוש ביישובים אזרחיים כחלק ממערך ההגנה של צה"ל לאחור מלחמת העצמאות', *קתדרה*, 179 (2021), עמ' 157-177.
- נדב פרנקל, תהליך התהוותו של מפעל היאחזויות הנח"ל, *עיונים*, 36 (2021), עמ' 68-93.
- ב' קימרלינג, 'מיליטריזם בחברה הישראלית', *תאוריה וביקורת*, 4 (1993), עמ' 123-140.
- א' שירן, נקודות עוז: מדיניות ההתיישבות בזיקה ליעדים פוליטיים וביטחוניים בטרם מדינה ובראשיתה, תל אביב 1998.
- מ' שרת, יומן מדיני, תל אביב 1976.
- M' Lissak, *Israeli Society and Its Defense Establishment*, London 1984.

נספח: היאחזויות מערב הנגב שקמו בסביבות פתחת ניצנה ופתחת כוכב

שם ההיאחזות	מיקום	חודש עלייה לקרקע	תנועה התיישבותית	חודש פירוק התאזרחות/
קציעות/ גבעת רחל	במרכז המפורז ניצנה	9.1953	הקיבוץ המאוחד	6.1968 – הפכה לבסיס צבאי
עזוז/ בארותיים	ביר ביירין: בדרום המפורז ניצנה	3.1956	כלל התנועות הקיבוציות ⁹¹	11.1965 – פירוק ⁹²
שדמות שיזף/שלח	ואדי אביאד: ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	3.1956	הקיבוץ הארצי	8.1958 – פירוק
אשלים/ פקועה	גבעת הת'מילה: ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	6.1956	הקיבוץ המאוחד	3.1958 – פירוק
שבטה	ממזרח למפורז על ציר ניצנה- באר שבע	6.1956	הקיבוץ הארצי	11.1956 – הפכה לבסיס צבאי
כרם אבשלום/ שלום	פתחת כוכב	6.1956	תנועת המושבים, הקיבוץ הדתי, הקיבוץ הארצי	5.1968 – אזרוח
דקל	פתחת כוכב	6.1956	תנועת המושבים	12.1956 – פירוק

⁹¹ לפי הסדר: הקיבוץ המאוחד, איחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ הדתי, הקיבוץ הארצי.
⁹² בארבע שנותיה האחרונות הפכה בארותיים ל'מצודת ספר'.

מלוחמה הרואית ללוחמה פוסט-הרואית ובחזרה – המקרה הישראלי של לוחמת מנהרות ברצועת עזה בשנים 2002–2014

פרופ' עוזי בן-שלום

פסיכולוג וסוציולוג צבאי. יו"ר אגודת חוקרי חברה – צבא בישראל ודקן הפקולטה למדעי החברה

והרוח באוניברסיטת אריאל

אל"ם (מיל) דביר פלג

מפקד בחיל ההנדסה הקרבית של זרוע היבשה וחוקר במרכז דדו. תחומי עיסוקו כוללים עיצוב

מערכת וחקר תיאוריות צבאיות

ד"ר קורין ברגר

פסיכולוגית רפואית מומחית ופוסט-דוקטורנטית באוניברסיטת ססקצ'ואן בקנדה

ד"ר אבישי אנטונובסקי

פסיכולוג חברתי ורמ"ד מחקר במחלקה לבריאות הגוף והנפש בצה"ל

ד"ר נחמיה שטרן

אנתרופולוג תרבותי-צבאי וחבר סגל במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת אריאל

ד"ר ניב גולד

לשעבר ראש הענף הקליני בבריאות הנפש בחיל הרפואה. כיום מנהל מחלקה בבית החולים

הפסיכיאטרי בבאר שבע

תקציר

בעשורים האחרונים לבשה דרך הלחימה הלאומית של ישראל דפוס "פוסט-הרואי", המקנה חשיבות יתרה להימנעות מאבדות ולקיחת סיכונים על-ידי מפקדים בכירים וקברניטים. בעוד עיקר הספרות בנושא עוסק בקבלת החלטות ברמה הבכירה, מאמר זה מציג תהליך זה מתוך לימוד ההתנסות היום-יומית של לוחמים ומפקדים שעסקו בלוחמת מנהרות ברצועת עזה. במסגרת המחקר נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים עם אנשי מילואים מחיל ההנדסה הקרבית של כוחות היבשה של צה"ל שפעלו במסגרת אוגדה עזה בשנים 2002–2014. כולם פעלו במספר תצורות של יחידות ייעודיות, שמטרתן לזהות מנהרות אויב ולהוציאן מכלל שימוש.

ניתוח הראיונות העלה ארבעה ממדי תוכן מרכזיים: פעולה מבצעית במנהרות כחוויה; מיונים והתמיינות של כוח האדם; צבירת ניסיון; גבורה וסכנה. ממדי תוכן אלה השתנו בהתאם לתקופות שונות שאפיינו את הלחימה נגד איום המנהרות ואת תפיסת הלחימה נגדו. אנו מציעים מודל אנליטי שמארגן תמות אלה לפי ארבעה דגמים שונים של התארגנות כוחות צה"ל לפעולה במנהרות. הניתוח שאנו מציעים מאפשר להסביר את התפתחותם של דפוסי ארגון אלה על-ידי העדפתה של ישראל להילחם באופן פוסט-הרואי. עם זאת, הניתוח מראה כי פעולה פוסט-הרואית היא תוצר של חוויות, ניסיון ותפיסת שדה הקרב על-ידי לוחמים הפועלים בו. נקודת מבט כזו מאפשרת להבין את מאפייני הפעולה בתווך התת-קרקעי, ובכלל זה את המנהיגות הקרבית, את לכידות היחידה ואת הפעולה המבצעית בצל המתח שיש בין אלתור, פתרון טכנולוגי-ביורוקרטי ובעיות מבצעיות ומעשיות. במהלך השנים האחרונות התמקדו עיקר ההשקעות של צה"ל בבניין הכוח בתחום הטכנולוגי, ואילו ההקשרים החברתיים והיחידתיים של לחימה נעשו משניים. במאמר זה אנו מצביעים על יתרונה של גישה אתנוגרפית להבנת תחום חיוני זה לעוצמת הלחימה הכוללת של צה"ל. ניתן להראות כי תפיסה הרואית יכולה להשתנות לתפיסה פוסט-הרואית, ולהשתנות פעם נוספת בחזרה לתפיסה הרואית. כל זאת, תוך כדי

חוויותיהם וניסיונם המעשי של לוחמים בשדה הקרב. מודעות לתהליך כזה היא חיונית להבנת עוצמת הלחימה של צה"ל במקרה של מלחמה גדולה נוספת.

מילות מפתח: לוחמה פוסט-הרואית, לוחמת מנהרות, לכידות, מנהיגות, חיל ההנדסה, רצועת עזה

From Heroic to Post Heroic warfare in the IDF – The experiences of tunnel operations in Gaza Strip 2002-2014

Abstract

Israel's national way of war has gradually become "post-heroic" and is very risk-averse. Unlike most research that looks at this process from the macro level, this paper presents this process through the experiences of IDF combat engineers involved in tunnel operations in the Gaza Strip. Participants in the study were interviewed and shared their experiences during operations against the subterranean threat in the Gaza Strip from 2002 to 2014. The information collected was defined as an "operation in tunnels" since we did not find any case studies of close combat in tunnels. The main themes found include: "tunnel operations experience," "Classification and self-selection of personnel," "Accumulation of operational experience," and "danger and heroes." We present an analytical model of these themes that includes four types of operational organizations that served to counter the threat posed by the enemy in underground warfare. This model reflects the process of Israeli warfare transforming into post-heroic warfare, including the allocation of resources to technologically based warfare. However, we emphasize the possibility that this process can become heroic based on the operational experiences of combatants in the theater of operations. Understanding this process is important for understanding the IDF's fighting power in the event of another high-intensity conflict

ההתנסות המבצעית היומיומית כביטוי של "דרך המלחמה הלאומית"

לאחר מלחמת העולם הראשונה טבע ההיסטוריון הצבאי הבריטי הנרי באזיל לידל הארט את המושג "דרך המלחמה הלאומית" (national way of war), כדי לתאר את האמצעים החברתיים, הארגוניים והפוליטיים שבאמצעותם מדינות אוסרות מלחמה (Hart, 1932). במשך הזמן שימש מושג זה לתיאור המסורות הלאומיות שלאורן מדינות מעדיפות לארגן את כוחן הצבאי ואת אופן הפעלתו (Citino, 2005; Reid, 2011). דרך המלחמה הלאומית היא תוצר של כוחות חברתיים ופוליטיים כלליים, ובדרך כלל הדבר מביא לניתוח "מקרו סוציולוגי" של הארגון הצבאי. עובדה זו מצניעה את ההשפעה התרבותית על ההתנסות היומיומית (lived experience) ועל תהליכים ברמת המיקרו, המאפיינים את החוויה של חיילים הנמצאים בשדה הקרב או במחנות הצבא. עם זאת, ההתנסות היומיומית מביאה לידי ביטוי ואף מעוצבת בהתאם לאופן שבו גורמים פוליטיים נוהגים לאסור מלחמה (Ben-Shalom & Benbenisty, 2019). את הביטוי התנסות יום-יומית אפשר לתאר בלשונו של האנתרופולוג אוני ויקן (Wikan) כהקשרים רוטיניים ורבי משמעות ("the dreary and

בהתנסות שמקנה חשיבות יתר למחקר הנעשה "מלמטה למעלה". חקר חיי היום-יום של חיילים מאפשר הבנה של דקויות השירות הצבאי, אך אין הכוונה לתרגיל בפסיכולוגיה. ההתנסות היום-יומית של השירות מכילה גם את הדרך שבה המערכת הצבאית מעדיפה להתאמן, להתארגן ואף לפעול במהלך קרבות (Ben-Shalom & Benbenisty, 2019; Ben-Shalom et al, 2019). לימוד החוויה היום-יומית של לחימה במנהרות היא מקרה מיוחד, מכיוון שהיא מאפשרת להבין את התפתחותה של לוחמה פוסט-הרואית בצה"ל (Ben-Shalom, 2018).

מאז מלחמת לבנון הראשונה (מבצע "שלום הגליל") לא ביצע צה"ל תמרון יבשתי רחב-היקף נגד אויב מדינתי או אויב בעל יכולות שוות. לאחר המלחמה שינה צה"ל את הדרך שבה נלחם, בעקבות התמורה המתמדת באופי האיומים. בתקופה המודרנית, צבאות מדינתיים לחמו תוך תמיכה פוליטית וגיוס משאבי הייצור של המדינה. בלחימה כזו היה שיעור ההרוגים והפצועים גבוה מאוד, והפיקוד הצבאי העליון היה מוכן ליטול סיכונים בשדה הקרב. כך גם האזרחים שנאלצו לקבל על עצמם את מחיר ההקרבה שנדרשה מהם. גם צה"ל, שהפיקוד הבכיר שלו בלט בתוקפנותו ובנכונותו ליטול סיכונים בשדה הקרב. הניצחונות של צה"ל היו יקרים, אך שיעור האבדות בשורותיו היה מקובל על הציבור בישראל שקיבל זאת כחלק הכרחי מהשמירה על המולדת. הדבר בלט במלחמת הקוממיות שבה נהרגו חיילים ואזרחים בשיעור חסר תקדים של אחוז אחד מאוכלוסיית המדינה. החל במחצית השנייה של המאה ה-20 השתנתה בהדרגה הגישה בעולם כלפי מלחמה, וממלחמת לבנון הראשונה ניכר שינוי דומה גם בישראל (Ben-Shalom, 2018). שינויים אלה מתוארים בספרות כ"לוחמה פוסט-הרואית" אשר בעיקרה מאופיינת בהימנעות מסיכונים, בסלידה מאבדות וברתיעה מנזק אגבי לאוכלוסייה אזרחית (Coker, 2009; Kober, 2015; Luttwak, 1996).

ממלחמת העולם השנייה נמנעות מדינות רבות אחרות מלגייס את מלוא יכולת הייצור שלהן ואת כוח האדם, לשם אסירת מלחמה על מדינה אחרת. הן מעדיפות להילחם בארגוני טרור חלשים שאינם מדינתיים, או נגד מדינות חסות הנמצאות בנחיתות חומרית. במקרים רבים, כאשר מדינות מעורבות בלחימה הן מעדיפות להילחם ממרחק, תוך התבססות על טכנולוגיה מתקדמת, מדויקת ו"נקייה". למעט מקרים מסוימים כמו מלחמות המפרץ, מדינות משתדלות להימנע מהפעלת כוחות יבשה גדולים (Kober, 2015). לחימה במנהרות היא דוגמה מבצעית חשובה לחקר תהליכים כאלה, עקב הסיכון הגדול הכרוך בכך.

לחימה בתווך התת-קרקעי

שימוש בתווך התת-קרקעי כחלק מלחימה התקפית והגנתית אינו חדש. בהיסטוריה הצבאית החדשה השתמשו לוחמים במנהרות במלחמת העולם הראשונה והשנייה, וכן

במלחמת וייטנאם (Richemond-Barak, 2017). מערכות לחימה תת־קרקעיות יכולות לשמש אומות וארגונים המעדיפים לחימה בלתי סדורה כמו בווייטנאם, ובימינו אומות המתכוננות להילחם באויב עם נשק מדויק וארוך־טווח כפי שנוהגת קוריאה הצפונית לנוכח עדיפותה הטכנולוגית של ארצות־הברית. בראייה עתידית, לחימה בתווך התת־קרקעי תהיה מאפיין הכרחי של לוחמה בערים, עקב תשתית נרחבת וקיימת שניתן להילחם בה בערים ענקיות (Mega-Cities) כגון מערכות ביוב, תשתיות של רכבות תחתיות ומרתפים שהוסבו למתקני מגורים. כך למשל ההערכות כי יותר ממיליון בני אדם מתגוררים דרך קבע מתחת לאדמה בבייג'ין שבסין. הניסיון הישראלי בתחום מוגבל, ותחום לשתי זירות לחימה נפרדות: בקרקע החולית של גבול ישראל עם רצועת עזה, ובסלעים של גבול ישראל ולבנון (Ortal, 2018). אתגר המנהרות בגבול עזה קיים כבר משנות ה־90, ותחילתו במנהרות הברחה בגבול ישראל ומצרים בגזרת רפיח, לאורך ציר הגבול המכונה "פילדלפי". כדי לתת מענה לאיום מאתגר זה הקים צה"ל יחידות ייעודיות (Hecht, 2014; Marcus,) (2015).

האיום התת־קרקעי בגבול הדרום התפתח בכמה אופנים. בתחילה היו מנהרות ההברחה פשוטות יחסית, נחפרו קרוב לפני הקרקע, היו מסורבלות לתנועה ולעיתים קרובות התמוטטו. בהדרגה הבינו בחמאס את ערכן המבצעי של המנהרות, והחלו להשתמש בהן כדי לחבל במוצבים של צה"ל בתוך רצועת עזה, ואף השיגו כמה הצלחות. לאחר ההתנתקות מהרצועה החלה חפירת מנהרות התקפיות לתוך ישראל במטרה להעביר חוליות בודדות של מחבלים. זאת לצורך התקפה או חטיפה. באמצעות אחת מן המנהרות הללו הצליח החמאס לחטוף את החייל גלעד שליט ביוני 2006. בהמשך הלך מאמץ זה והתרחב, ומנהרות התקיפה בוטנו, צוידו בתשתית חשמל לתאורה ואוורור, ונחפרו רחבות דיין כדי לאפשר תנועה מהירה של לוחמים חמושים ואף של אופנועים (Shapir & Perel,) (2014).

עם התפתחות האיום התת־קרקעי נערך בישראל מאמץ לסכלו באמצעות פיתוח פתרונות טכנולוגיים. מבחינת היערכות הכוחות הצבאיים לאיום הוקמו בהדרגה יחידות שתפקידן לאתר את המנהרות ולהשמידן. רפאל מרקוס הראה כיצד התפתחות זו מבטאת כושר הסתגלות צבאי (Marcus, 2015). מרקוס התבסס על הבנות שגובשו בתרבות של צבא ארצות־הברית במלחמת העולם השנייה, והתייחס ל"אמונות ולנורמות" המאפיינות את צה"ל בהתייחס לדרך היעילה ביותר לאסור מלחמה. הוא (Marcus, 2015) טען כי תרבות של פיקוד מבוזר, יחידות קומנדו מיוחדות ומבצעי מידע היו מרכיבים חיוניים ביכולת של צה"ל להתמודד עם איום המנהרות. בגישה זו, "דרך המלחמה הלאומית של ישראל" ובמרכז התרבות הצבאית המדגישה גמישות והיעדר פורמליות, סייעה להתמודד עם האתגרים של לוחמה תת־קרקעית. הטענות הללו קשורות לטענות רחבות יותר בדבר יכולתם של ארגונים צבאיים להסתגל מבחינה מבנית ותפיסתית לטיבם המשתנה של איומים צבאיים וטכנולוגיות צבאיות (Finkel, 2011). זוהי גישה אנליטית הנוטה להדגיש

ניתוח "מלמעלה למטה" של ארגון צבאי ותרבות צבאית. לעיתים גישה כזו מתעלמת מן האופן היום-יומי שבו מסורות ותפיסות עולם פועלות בתוך ארגון צבאי, ואף משנות אותו. תרבות צבאית כוללת גם את ההתנסויות היום-יומיות, חוויית המקריות והתלבטויות שונות המאפיינות את חייהם וחוויית קיומם של בני אנוש הנמצאים בלחימה (Desjarlais & Throop, 2011). כמו כן, ההתנסות היום-יומית בחוויה של לוחמת מנהרות היא חלק חשוב ומהותי בחקר תחום הלוחמה התת-קרקעית, בייחוד בעקבות ההסתמכות ההולכת וגוברת על טכנולוגיה מתקדמת שנוצרת מהשקעת משאבים מתוכננת (Ortal, 2018). הדגשת הטכנולוגיה מתעלמת מן הגורם האנושי במלחמה, והדבר בולט מאוד גם בהקשר של לוחמת מנהרות.

בהכנת המחקר היה קשה לאתר מחקרים אתנוגרפיים של לחימת מנהרות בעולם ובצה"ל (Berger et al., 2023). המחקרים החברתיים המעטים שנערכו בתחום זה הושפעו מן הפרדיגמה הפסיכולוגית-טראומטית של לחימה (ברגר וברקו, 2014). ההקשר החווייתי היום-יומי של פעולה זו נשאר בגדר תחום שלא נחקר לעומק. לימוד או העמקה נוספים יכולים לאפשר הבנה נוספת של התחום ובמיוחד: מה מאפיין חוויה זו, וכיצד השתנתה במעבר של ישראל ללוחמה פוסט-הרואית.

שיטה

הליך

מטרת מחקר זה לאתר משתנים פסיכולוגיים ותהליכים ארגוניים המעורבים בפעולה של לוחמים ומפקדים בלוחמה תת-קרקעית והוא בוצע עבור חיל הרפואה של צה"ל. המחקר נעשה באמצעות ריאיון חצי מובנה שנועד לאפשר למרואיינים לשוחח באופן חופשי על פעילותם. המרואיינים אותרו באמצעות מדגם "כדור שלג" שהתחיל ביצירת קשר עם מרואיינים שהיו מוכרים לחוקרים מהשירות הצבאי. הסברנו למרואיינים על המחקר ומטרותיו וקיבלנו את הסכמתם להשתתף בו. לאחר מכן נפגשנו עימם בכל מקום שהוצע על ידם, בדרך כלל בביתם, במקום עבודתם או בבית קפה. משתתף אחד רואיין בחו"ל. במהלך השיחות הקשבנו לתיאורי ההתנסויות של המשתתפים בביצוע משימות בתווך התת-קרקעי ובפרט לתיאורים על אירועים מבצעיים שהשאירו עליהם רושם. תוך כדי שיחה שאלנו על הניסיון המעשי, ואמרנו כי השקפתם כאנשי מקצוע חשובה במיוחד מכיוון שאין בעצם מחקר בתחום. לתחושתנו, המרואיינים נענו לבקשתנו ושיתפו אותנו באופן מפורט בחוויות שעברו. לאחר הריאיון ביקשנו המלצות למרואיינים נוספים. תוך כדי עבודה התברר שעיקר הידע על לחימה בתווך התת-קרקעי נאסף בלחימה בגבול מצרים מעט לפני ההינתקות בשנת 2005 לאורך ציר פילדלפי.

משתתפים

המשתתפים במחקר היו 22 חיילים ומפקדים במילואים מחיל ההנדסה קרבית של זרוע היבשה בדרגות רב סמל – אל"ם. תפקידיו של החיל כוללים הכשרה הנדסית של שדה

הקרב על מנת לאפשר את לחימת כוחות היבשה. בכלל זה הוא מופקד על פעולות המקנות לו רלוונטיות גם ללחימה במנהרות: הפעלת ציוד מכני הנדסי כבד לשם בניית מכשולים קרקעיים ופריצת דרכים, חבלה, מיקוש וסילוק פצצות. כול המרואיינים השתתפו באופן ישיר בפעולה מבצעית בתקופת לחימה בתווך התת קרקעי כאשר שרתו בשירות הסדיר או בשירות הקבע ואף במהלך מבצעים כאנשי מילואים. 8 מהמרואיינים פעלו ביחידת המנהרות של אוגדת עזה לפני ההינתקות בשנה 2005. הם נטלו חלק בלחימה בגבול עזה ומצרים, לאורך כביש הגבול, ציר פילדלפי, וכן במבצעים צבאיים בתוך רצועת עזה. שאר המרואיינים היו חיילים ומפקדים במילואים שפעלו ביחידת המנהרות של חיל ההנדסה הקרבית שהוקמה לאחר ההינתקות ופועלת כחלק מיחידת ההנדסה לפעולות מיוחדות (יהל"מ) בחיל ההנדסה הקרבית של זרוע היבשה. המבצעים שבהם השתתפו היו בתקופה שלאחר ההינתקות מרצועת עזה בשנת 2005 ועד למבצע "צוק איתן" בשנת 2014. רוב הניסיון שרכשו מתייחס לגבול ישראל ועזה לאורך כביש הגבול המכונה "ציר הוברס", במבצעים "עופרת יצוקה" ו"צוק איתן" כולל בעת הארוע שבו נחטף הדר גולדין (ז"ל) למנהרה. בין המרואיינים היו גם מפקדים ותיקים שרכשו ניסיון במהלך מלחמת לבנון השנייה בשנת 2006.

קידוד

כל אחד מאנשי צוות המחקר קרא את הראיונות וסימן תהליכים, תכנים ואירועים חוזרים ולאחר מכן אורגנו תכנים אלו מחדש לאור קטגוריות מסדר שני (שקדי, 2003). תת הקטגוריות והתמות שאותרו נדונו בפגישות משותפות של החוקרים. ראשית אורגן החומר בהתאם לארבע התמות הראשוניות שנמצאו: פעולה מבצעית במנהרות כחוויה; מיונים והתמיינות של כוח האדם; צבירת ניסיון אישי וארגוני; גבורה וסכנה. בהמשך אורגנו התמות הראשוניות לאורך ציר הזמן אשר היווה קידוד מסדר שני. באמצעות ארגון תמטי כזה ניתן היה להציג דפוסי פעולה מוגדרים שאומצו על ידי צה"ל לצורך התמודדות עם איום המנהרות. ממד זה מציג את התכנים שנמצאו לאור התפתחות לוחמת המנהרות בצה"ל כפי שהתרחשה ברצועת עזה בתקופות זמן וכן במצבים מבצעיים מוגדרים.

ממצאים

פעולה מבצעית במנהרות כחוויה

סיפורי הלוחמים על תקופת פעילותם במנהרות עשירים בפרטים, ובמהלכם היה ניכר כי זו תקופה רבת חשיבות בעבורם. הסיפורים כללו בדרך כלל את התקופה שקדמה להצבתם ביחידת המנהרות, את גיוסם ליחידה זו ואת הגעתם אליה, את הפעולה המבצעית עצמה ובמידה מסוימת אף את המשמעות שהם מקנים לתקופה זו בחייהם. המרואיינים דיברו הרבה על גילוי מנהרות, על קבלת ההחלטה על ירידה וכניסה לתוכן ועל התחושות של תנועה בתוכן. הם ציינו כי בפעולות מסוג זה סיכון גבוה לקריסה של מנהרות, ללחימה או להפעלתם של מטעני חבלה או מלכודות. רבים מן הסיפורים עסקו במבצעים שבהם היו

נפגעים בגלל מיקוש, קריסה של הקרקע או תאונות. כמו כן למדנו, כי המושג "לחימה במנהרות" מטעה במקצת, מכיוון שלא הוזכר בשום מקרה מאבק פנים אל פנים עם אויב. מושג מתאים יותר לתיאור המידע במחקר זה הוא אפוא "פעולה מבצעית במנהרות".

הציטוט הבא מדגים תכנים המתארים פעולה כזו:

אז חפרו שמה אחושילינג [...] בסוף מצאו, אחרי אה [...] כמה ימים טובים. פגעו במנהרה. ואז היה שם איזושהי מנהרה, שמו לה גם איזשהם דיפונים כאלה של אה [...] של אה [...] בטון של [...] מחשש קריסות. ורצו שנחקור, רצו זה [...] הבעיה הייתה שהיא הייתה מוצפת בכנראה מי ביוב ונוצר מצב שרוב גובה המנהרה אה [...] התמלא בבוץ. זאת אומרת, נשאר למעלה מרווח כזה [מראה עם היד] שהוא כנראה היה פתוח. אה [...] הלאה [...] וניסינו לחפור, לראות [...] לחפור קצת ב [...] [צוחק] זה היה קצת מצחיק. זה היה מצב שנכנסנו פנימה [...] מי ביוב כאלה מגעילים [...] ניסינו לארגן גם משאבות לשאוב אותם [...] כי זה היה מים ו [...] מין חול כזה בוצי יחסית, דחוס. קיצור חפרנו עם הידיים ועם מעדרים וזה [...] לנסות להתקדם, לראות אולי זה רק חסימת חול קצרה או משהו כזה. אה [...] לא חפרנו יותר מדי. אבל מה שהיה בסוף זה, שפתאום התחילו לשטוף המים, כנראה החומת חול הזאת החזיקה מאחוריה הרבה מים. וכשקצת חפרנו זה [...] המים שטפו. אה [...] כל זה קורה כאילו לא בעומק גדול מדי [...] אתה יודע זה [...] עשר, חמש עשרה מטר לתוך המנהרה מהפתח". (קצין מילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה).

בציטוט זה בולט ההקשר המבצעי של גילוי מנהרה שקשה מאוד לגלותה, על אף שידועים כי היא קיימת. הממדים הרגשיים בסיפור הזה, כמו גם בסיפורים רבים אחרים, מגוונים וכוללים חדווה ושמחה של גילוי מנהרה. אירוע כזה מערב בדרך כלל תשומת לב של מפקדים בכירים ועניין רב בכלל הצבא, ולכן מביא לביקורים רבים של מפקדים ואף של קובעי מדיניות היוצרת תחושה חיובית של עניין וחשיבות. כהמשך לחוויה של גילוי מנהרה מופיעים בסיפורים תיאורים של פעולה מבצעית במנהרות, הכוללת תהליך של התמודדות עם חששות בירידה לתוכה, ומחשבות בדבר הסיכון ובדבר משמעותה של פעולה זו בדיעבד. פעולה בתוך מנהרה מחייבת תכונות מסוימות הקשורות במאפיינים הפיזיים של המנהרה ובאופיו של האויב שבנה אותה, משתמש בה ופועל מתוכה. זו בדרך כלל פעולה השונה עד מאוד מתיאור של לחימה בשדה קרב מודרני, המעוגנת בטכנולוגיה מתקדמת ומאופיינת בניקיון וריחוק. זו עבודה פיזית, קשה, מלוכלכת ומסוכנת. פעולה מבצעית בתוך מנהרה מחייבת ניסיון מצטבר, שאחד ממאפייניו הקוגניטיביים הוא היכולת לשמור על תחושת כיוון:

אתה נכנס באיזשהו וקטור מסוים, אתה מאוד מהר יכול לאבד אותו. מצפנים לא עובדים לך. כשאתה מנסה להגיד לו, אתה מבין איפה אנחנו? האם עברנו לצורך העניין ציר מסוים שנמצא מעלינו והוא מאוד בולט? אז הוא לא מצליח להבין את זה ולעשות את האוריינטציה שאם למעלה הוא מאה מטר ממך זה הציר, אז גם

למטה זה מאה מטר. זה לא באמת משנה. ובתוך התווך הזה, ה [...] אפשר להגיד כל מטר שאתה עובר – זה נראה כאילו עברת הרבה יותר. זה די מזכיר קצת תנועה עקומה ביום ניווט רגיל. שאתה נע ברכב ואתה מנווט או שאתה הולך ברגל. בגלל השטח, בגלל הצעדים, אתה לא מבין כמה אתה באמת הולך אם אתה לא באמת סופר את ה [...] יש איזה יכולת שאתה צריך לעבור עם עצמך". (קצין מילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה).

במהלך השנים חל שינוי גדול ביחס לכניסה הפיזית לתוך מנהרות, כאשר ההנחיה (בעת עריכת המחקר) היא כי יש להימנע מכניסה למנהרה ככל האפשר. הדבר שונה לעומת התפיסה שעלתה בתקופות אחרות, ובהן כניסה למנהרה לא נתפסה כאירוע שאין להעלות על הדעת, במיוחד ביחידה הייעודית ללוחמת מנהרות. מתוך הראיונות עולה שגם היום תיתכן כניסה למנהרות, מתוך שיקולים שונים המביאים את הלוחמים והמפקדים ליטול סיכון כזה על רקע מצב מבצעי מוגדר. למשל הנכונות ליטול את הסיכון ולהיכנס לתוך מנהרה קשורה בחוויה של תחושת דחיפות, שמקורה בהכרח להציל חייל או מפקד שנחטפו לתוכה. לעומת זאת, יש מניעים כמו שעמום וסקרנות השלובים בתחושת שליטה. שיקול אחר היה רצון להימנע מתהליכי אישור ארוכים וסרבול בירוקרטי, שעלולים למנוע כניסה למנהרה שכן היא בניגוד להנחיות. ההחלטה להיכנס למנהרה, אם כן, קשורה לממד החושי ולחווית הפעולה המבצעית שמרגישים לוחמים ומפקדים בשדה הקרב. היא מבטאת פשרה בין סכנה והתרגשות, לעומת תכתיבים של המערכת הצבאית המרוחקת שלעיתים נחוות גם כמנותקת מן "הכאן ועכשיו" של הפעולה המבצעית.

מיונים והתמיינות

חלק חשוב בתיאור הפעולה הצבאית במנהרות מתייחס לאיתור כוח אדם מתאים למשימה כזו. לכאורה, תהליך המיון ליחידות קרביות מתחיל בישראל עוד לפני הגיוס, והתאמת המועמדים לשירות קרבי נבדקת מראש באמצעים שונים הכוללים במדידה מדויקת של תכונות פסיכולוגיות ותעסוקתיות. בפועל, חלק חשוב מאוד במיון ללחימה נעשה תוך כדי השירות וההכשרה הקרבית, וחלק נוסף ונסתר מן העין נעשה תוך כדי הלחימה, בשל נסיבות הפעולה המבצעית. תהליך מיון כזה אינו ניתן לביצוע לנוכח מדדים תפקודיים שנאספו לפני השירות, ואף לא לנוכח היכרות הדדית של חברי הצוות והמפקדים לפני הפעולה (Ben-Shalom et al, 2012). היבטים שונים מובאים בחשבון בעת בחירת החיילים והמפקדים המתאימים למשימה, ומושם דגש על הרצון שהם מביעים להשתתף בה. על כך סיפר מפקד מנוסה ערב כניסה לפעולה בעלת סיכון גבוה מאוד במהלך מבצע "צוק איתן":

מרואיין: "נכנסנו, שני לוחמים שלי מקדימה".

מראיין: "אתה בחרת אותם?"

מרואיין: "כן".

מראיין: "לפי מה בחרת אותם?"

מראיין: "אמ [...] יש לי כבר את האנשים אה [...] זאת אומרת, יש לכל אחד תפקיד מוגדר מראש, שהוא אה... גם מתוקף בן אדם שאני מזהה בתור אחד ש [...] אין מה לעשות, אני [...] הרצון הוא לאהוב את כולם בצוות ולסמוך על כולם, אבל מטבע הדברים יש אנשים שאתה סומך עליהם יותר ויש אנשים שאתה סומך עליהם פחות".

מראיין: "על איזה אנשים אתה סומך יותר ו [על איזה] אתה סומך פחות? מה מאפיין אותם? אתה אומר שלא הכרת אותם בעצם כשהתחילה המלחמה".

מראיין: "אה [...] אתה רואה את האנשים שהם טיפה יותר דרוכים, טיפה יותר מודעים ל... מודעים לסיטואציה, טיפה יותר [...] יוזמים וטיפה יותר אה [...] נקרא לזה וייב או אינטראקציה שהיא טיפה יותר עובדת".

מראיין: "יש כאלה שהעדפת שלא יבואו איתך?".

מראיין: "אה [...] היו לוחמים שנכנסו איתי בפעם אחת ל [...] זאת אומרת, לוחמי ס"פ [סילוק פצצות], ובפעם השנייה".

מראיין: "לא באו יותר".

מראיין: "לא באו יותר".

מראיין: "מרצונם או מרצונך?".

מראיין: "מרצוני".

(מפקד, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה)

התהליך שהובא כאן מתאר בחירת צוות ממספר יחידות למשימה רבת סיכון בתוך מנהרה. הבחירה, או המיון, נעשית תוך כדי הפעולה, וכמוה נמצאו במחקר תיאורים רבים. תהליך המיון לפעולה בתוך מנהרה אינו מסתיים אפוא בהצבה ליחידה. כמה מן התיאורים של המיון מתייחסים לתקופות שבהן היכולת לפעול בתוך מנהרה הייתה עדיין בשלבים ראשוניים:

מראיין: "איך ידעת אם הם טובים או לא?".

מראיין: "לא ידעתי, היה לי את [המפקד] שעליו סמכתי. הוא כאילו גדל אצלי, כאילו היה...".

מראיין: "הבין אותך".

מראיין: "הבין אותי ואני אותו, לא היינו צריכים לדבר יותר מדי כאילו [...] ו [...] שהיה בחור שלא היה מתאים הוא אומר לי [...] הוא היה שולח אותו אליי למשרד ואני הייתי ממשיך אותם הלאה לאחת החטיבות. הצוות הזה היה במשך שבעה, שמונה חודשים. היה קצין, שני נג"דים ובין שניים-שלושה חיילים כל הזמן. ואז [...] אה [...] שלי הבין שהוא צריך לעשות מיון לאנשים קצת יותר [...] אני אמרתי לו תראה, בסוף לא יכול להגיע אליי, אני לא יכול לקבל מש"ק שיש לו פחד ממקומות סגורים, איך אני אכניס אותו מתחת לאדמה? כל מיני דברים שהיה לי פתאום. מישוהו חוטף לך פתאום בתוך הזה [...] לא דברים רחוקים נורא. במנהרה בעומק שתי מטר, במרחק ארבע מטר כאילו זה [...] המנהרה מאתיים מטר. בארבע מטר

בכניסה פתאום הבן אדם עכשיו מתחיל ל [...] לאבד שליטה על עצמו, זה סיפור מהתחת להוציא אותו. זה לא כזה עניין פשוט, עוד לא הייתה שום תורה".
(קצין, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

פעולה מבצעית מחייבת הכשרה והכנה מוקדמת, וחלק ממנה הוא מיון שמטרתו להבטיח כי רק אנשי צבא מתאימים יבצעו אותה. בפועל, תהליכי מיון אינם מתמצים במערכת המיון הפורמלית אלא מתרחשים בתוך היחידות הלוחמות, וביתר שאת במהלך מבצעים. בהם נחשף הפער בין התוכניות למציאות; בין היכולות התאורטיות לכושר הביצוע בשעת מעשה. בהקשר של מחקר זה בלטו תהליכי מיון שונים שחלקם לאו דווקא סדורים, אך הם קשורים בצבירת ידע מעשי על לחימה במנהרות ועל האנשים העומדים לרשותם.

צבירת ניסיון

ניסיון מעשי הוא מרכיב חשוב בתפקוד צבאי, כפי שעלה רבות בסיפורים ששמענו. אנו מחלקים ניסיון זה לממד של ניסיון אישי ולממד של ניסיון ארגוני.

צבירת ניסיון אישי

הניסיון האישי בפעולה מבצעית במנהרות הוא חלק מן הסיפור הרחב יותר של חוויית השירות הצבאי בכללותו. מהסיפורים עלו תהליך הלימוד של החיילים ביחידה, וחוויית הפיקוד והמנהיגות של המפקדים. עבור החיילים כלל הסיפור את הרקע לבחירת החייל לשירות ביחידה באמצעות תהליכי מיון סדורים או בלתי פורמליים, את המפגש הראשוני עם המשימה, את הפעולה המבצעית הראשונה מתחת לקרקע ואת האירוע המבצעי החשוב ביותר המעצב רבות מן המחשבות והתחושות של הלוחם בסביבה כזו. איתור של מנהרה בדרך כלל בא לידי ביטוי בחדווה רבה: "היינו מאוד אה [...] מאוד מורעלים. גם בדיוק סיימנו מסלול, אמרנו [מצאו מנהרה] איזה יופי" (סמל ראשון במילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה). אולם ככל שחייל צובר ניסיון רב יותר, מתבגר, גישתו כלפי הפעולה הופכת גם זהירה הרבה יותר. כך מתאר אותו החייל אירוע מבצעי משמעותי שהתרחש כשנתיים לפני כן:

מראיין: "ב'צוק איתן' היה איזה בחור שהיינו בשטח [...] נגיד פה, פה יש מנהרה, פה יש מנהרה, שם יש מנהרה. ועוד משולש עליך, מתחתך ואם עכשיו היה שמה שלוש אנשים היו תופרים את כל הצוות שלי. אה [...] ומגיע לך איזה קצין 'צ'ונג'..."

מראיין: "מה זה 'צ'ונג'?"

מראיין: "'צ'ונג' זה יעני צעיר. הוא כאילו מתלהב שהוא רואה מנהרה ורוצה להיכנס. ואני כאילו לא מפחד פחד מוות, אני בא להיכנס למנהרה, אין לי בעיה לעשות את הדברים האלה, אבל אני יודע מה ההשלכות של הדבר הזה. הוא בא: 'אני רוצה לרדת לתוך המנהרה הזאתי לוודא שאין שם מחבל'. אנחנו יודעים שאין שם מחבל. זרקנו שם הכול. המטרה האחרונה שלך זה להכניס בן אדם. אתה מכניס כל דבר אפשרי שאתה יכול,

ואז אתה מכניס בן אדם [...] אני אומר לו: 'תשמע כאילו חמוד, אתה תרד לזה – אתה מסכן פה את החיים שלך בזה'. 'לא, צריך לוודא, צריך לראות, צריך זה'. רצה להיות אמיץ. אמרתי לו: 'תשמע, אני לא מוריד אותך, אני לא משליף [מוריד בחבל] אותך, אני לא עושה לך כלום אם אני לא מקבל פה אישור מלמעלה"'.
(סמל ראשון במילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה).

הניסיון האישי בלוחמת מנהרות מתפתח בהדרגה, ועל אף שהוא חשוב מאוד קשה למצוא ביטויים שלו במחקרים רשמיים. שני ציטוטים ברוח זו מציגים דוגמאות של ניסיון מעשי של לוחמי מנהרות ("Tunnel Rats") במלחמת וייטנאם.

"אם נתקלתי בחולדה או בשתי חולדות במנהרה זה היה סימן טוב. כי ידעתי שאם האויב ימצא חולדה הוא יאכל אותה. לכן, אם ראיתי חולדה סימן שאין שם אף אחד".

(מייק מקדונלד, לוחם מנהרות)

"יש כללים מסוימים ללחימה במנהרות. אל תדליק אור, אלא אם כן אתה באמת באמת באמת בטוח שאתה לבד. השתמש בחושים שלך. בצע את ההרג הראשון באופן השקט ביותר שניתן. זאת אומרת: אל תירה".

(US Tunnel Rat, The Vietnam War, Chapter 8)

ביטויים אלה מצביעים על הבנת המשימה של לחימה במנהרות תוך מגע קרוב ומתמיד עם הקרקע ועם האויב אשר בתוכן. ידע כזה מביא להתייחסות נכונה למשימה המסוכנת של לוחמה במנהרה, אף שהיא יכולה להיראות בלתי הגיונית כגון: מהי המשמעות של הימצאות בעלי חיים בכניסה למנהרה, או הימנעות מירי כאשר נמצאים בה. גם לוחמים מנוסים בצה"ל ביטאו תכנים דומים, למשל בהבנה שיש להימנע ככל האפשר מירי בתוך מנהרה.

לוחמים ומפקדים יכולים לעבור תקופת שירות שלמה ללא כל היתקלות מהותית, ולכן משתוקקים לפעולה או להתנסות באותן משימות שלקראתן התאמנו. עם זאת, צבירת הניסיון המבצעי יכולה להיות יקרה במונחים של סבל, חשיפה לסכנה וכישלונות. כך אמר מש"ק ותיק ביחידת המנהרות של אוגדת עזה על העניין: "פעם אחת הגענו למנהרה, סרקנו אותה, נגענו בפינג'אן חם של קפה. אתה פתאום קולט, בוא'נה, בן אדם".

עמדתם של לוחמים מנוסים מול אתגרים מבצעיים מחושבת אפוא הרבה יותר, מנטייתם של לוחמים בלתי מנוסים הרוצים להוכיח את עצמם. בה בעת, הידע המבצעי מצטבר ומתפתח כפי שניתן ללמוד מן הדרך שבה מפקד מנוסה מסביר על האופן שבו הוא מתייחס לאוריינטציה בתוך המנהרה.

מי שבונה אותו לא בהכרח בונה אותו לפי היגיון שהוא היגיון כללי. ת'ודע [...] בונים את המתחמים האלה לפי אילוצים. ת'ודע נגמר לו המטען של המקדחה פה, אז הוא חזר, עד שהוא חזר משהו התמוטט לו. הוא קדח את זה קצת אחרת. אתה לא יכול לצפות את הזיג [תפנית בתוואי] כן? זה לא [...] זה לא כמו במתאר

באיזשהו מקום ת'ודע, אתה מסתכל על הבניין מבחוץ, יש לך איזה התמצאות ב [...] במרחב בתוך הבניין. אמ [...] ופה אה [...] ה [...] ה [...] חוסר אוריינטציה דווקא מגן על המקום שאנחנו מתוכנתים לחשוב על אוריינטציה. ת'ודע, אתה אומר, יש מסדרון, יש פנייה בסוף אז כנראה שזה פנייה, ופה לא. יש מסדרון, יש פנייה, יכול להיות שזה פנייה יכול להיות שזה למעלה, יכול להיות שזה למטה, יכול להיות שזה כלום גם, ובכלל אתה לא רואה את הפנייה לצד השני.

(נגד, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

מהו אפוא התהליך של צבירת ניסיון מעשי? זהו תהליך למידה ובחינה שנעשה בשטח ובתנאי שדה. מדי פעם מעורבים בו גם גורמים טכניים ופיקודיים בכירים, אך המרואיינים לא התייחסו אליהם בנושא מרכזי או דמויות שהתייעצו עימם, אלא סיפרו על החוויות שצברו בעצמם. היה ניכר כי הלוחמים שפעלו באוגדת עזה עברו תהליך מעצב. כך אמר אחד הקצינים על התחלת העבודה בתחום: "היה לו בהתחלה פינג'אן ועם זה הוא חפר". זו הייתה תחילתו של תהליך למידה, הסביר, אשר במהלכו נלמדה המשימה, נצבר ניסיון וגובשו עבודה כללי פעולה.

צבירת ניסיון ארגוני

בניגוד לתחושות המתעוררות כתוצאה מצבירת ניסיון אישי, פרטי, הרי שהניסיון הארגוני מתייחס ללמידה ברמת הצוות והיחידה שבהדרגה רוכשים ניסיון מבצעי. כך מתארים לוחמים ותיקים שפעלו בציר פילדלפי את התהליך הזה:

מתחילים לחפור, ואתה לומד. תשמע, חפרנו עד שמצאנו ואז הבנו שאם מזהים שינויים בקרקע זה חשוד – אתה לומד לזהות סימנים מחשידים. לא היה מי שילמד אותך, כי גם מי שבא איתך לא ידע.

(רס"ל במילואים, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

הצורה שבה אנחנו עבדנו שהיא מצד אחד ללא אימון מתאים, ומצד שני ללא איזשהו מנגנון פידבק מתאים, ת'ודע הפידבק היה שם לחלוטין עצמי. עשינו משהו, זה הצליח, עשינו אותו שוב.

(רס"ר, מילואים, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

תכנים אלה מתומצתים בביטוי המפוכח הבא על מצב החיילים: "לא היינו שונים מהפלסטינאים שחפרו את המנהרות". שני ממדים משלימים עלו בראיונות, ובלטו מאוד בהיותם מתפתחים במקביל בהשוואה בין תקופות זמן: השתנות סגנון הלחימה של האויב והשתנות המענה של כוחות צה"ל. במהלך הזמן התגבש המענה לאיום המנהרות באופן מתקדם, ויש כעת כללי פעולה ברורים שבעיקרם מצויה ההבנה כי אין להכניס אדם למנהרה. כך מתאר את האיום בהתחלה מש"ק ותיק באוגדת עזה, ולעומתו מפקד בחיל ההנדסה של העשור האחרון:

המנהרות של התקופה ההיא זה היה, הם היו חופרים ב [...] אה [...] זה היה משהו בקוטר כזה [מראה עם הידיים], בקושי היה אפשר לזחול בפנים. הפלסטינים היו

חופרים את ה [...] הדבר הזה, עכשיו היה נוסע טנק זה היה קורס כי זה היה ממש מטר, שתי מטר מתחת לאדמה.
(קצין, יחידת המנהרות של אוגדת עזה);

תראה, כמפקד, השלב שבו אתה נדרש לאתר מנהרה הוא הרבה יותר מורכב מאשר שיש לך את המנהרה ביד [...] האירוע זה למצוא את המנהרות זה לא, זה לא להיכנס אליהן [...] צוות ביחידה מאוד אממ, מאוד מחכה להזדמנות הזו להיכנס לתת-קרקע. זאת אומרת, מלמדים אותו. וזה כל ייעודו ותאורטית יכול להיות שהוא לא, לא פוגש את זה. חוץ מב [...] באימון. צוותים שלמים של יחידה שהתגייסו והשתחררו מבלי להיכנס למנהרה אף פעם.
(קצין מילואים, יחידת המנהרות של חיל ההנדסה).

גבורה וסכנה

הבדלים על רצף הזמן גילינו גם בסיפורי גבורה וסכנה ששמענו, ובדרך כלל היו מעוגנים בדמות מופת שהמספר הכיר מקרוב. יחידת המנהרות של אוגדת עזה פעלה זמן ממושך בתוך מנהרות, והמשיכה לעשות זאת גם לאחר שספגה אבדות ונחשפה לסכנות במשך זמן רב יחסית. כך אמר מש"ק מן היחידה של אוגדת עזה: "כולנו באיזשהו שלב היינו כבר אפתיים ל [...] למנהרה. אה [...] היינו נכנסים, הייתי אוהב לכבות את האור, לכבות הכול, לעצום עיניים. זה היה מרגיע אותי. באמת, אני זוכר, זה נהפך, זה נהפך להיות משהו שהייתי נרגע ממנו". במבט לאחור ציינו כמה מן המרואיינים כי הם מתבוננים בצורה מפוכחת על תפקידם:

באמת, זה משהו אחר. זו חוויה מאוד מאוד מאוד אה [...] אינטנסיבית, לא רק בכניסה למנהרה, גם כשאתה יוצא מהמנהרה בגלל שאתה עובר מריכוז חמצן מאוד נמוך לגזים רגילים, אתה פתאום, אתה מגיע לפיר, אתה מטפס ואתה מקבל את הבום של החמצן, אתה מתעלף, אתה מקיא, אתה רואה מסך לבן, באמת. אתה עולה, עולה, עולה, רואה מסך לבן, כמעט נופל ו [...] זו חוויה מאוד מאוד אינטנסיבית, מאוד חזקה. אה [...] מעולה בשביל ילדים, נערים בני 19, 20, שכל מה שהם רוצים זה אקשן וחוויות. אה [...] היום [צוחק] קשה לי לראות אותי עושה את מה ש [...] את מה שעשיתי לפני 15 שנה.
(מש"ק, יחידת המנהרות של אוגדת עזה).

בשונה מכך, בתקופה מאוחרת יותר יש זהירות והסתמכות על טכנולוגיה מתקדמת, תוך הימנעות בסיסית מכניסה לתוך מנהרה. כך הפטיר מפקד בכיר במהלך שיחה: "פעם נכנסו ישר לתוך מנהרה, ידענו שאנחנו הרבה יותר חזקים. היום זה בחזקת בלתי אפשרי".
הבדל מובהק יותר בין התקופות נמצא בתיאור התכונות האופייניות של אנשים שהיו לדמויות מופת, ויחסם לסכנה. שאלנו את המרואיינים על דמויות שזכורות להם במיוחד מתקופת הפעילות שלהם ביחידת המנהרות. בתיאורים בלטו כמה מפקדים ומש"קים

שנראו למרואיינים כדמויות מפתח, המבטאות את החוויה של תקופת שירותם. כך תיאר מש"ק ביחידת המנהרות של אוגדת עזה את המנהיגות שהפגין קצין זוטר ביחידת המנהרות, בתחילת פעילות היחידה:

אז הוא נכנס עם [...] עם אקדח ופנס. נכנס לא רק עם אקדח ופנס [...] גם היה פנסים של שוטרים כאלה [...] אלות כאלה [...] אמרנו באפסנאות שאנחנו צריכים פנסים חזקים [...] זה המק"ט שמצאו. אז היה לנו פנסים [...] אתה נכנס עם כזה, ו [...] ובזחילה ככה ידיים ומרפקים. ואני אז [...] אז כאילו נכנסנו שתינו לתחתית של הקונוס הזה [...] ואז מתחיל ככה לזחול במנהרה ה [...] האופקית. מתקדם... מתקדם איזה עשרה עשרים מטר [...] ואני ככה אומר לו... טוב... אז לא שומע אותך [בוא נצא]... והוא [אומר לי]... בוא, בוא... אז ככה אני בא אחריו.
(מש"ק, יחידת המנהרות של אוגדת עזה)

לעומתו, כך תיאר מפקד ביחידת המנהרות של חיל ההנדסה את התכונות של לוחם מעולה שבחר למבצע:

בחור פיזי, חזק ולוחם ברמה הכי בסיסית – לוחם טוב. וגם ברמה השנייה, שאתה רואה על הפנים שלו שהוא רגוע, הוא מהמובילים בצוות. שהוא, יש לו את הידע המקצועי בשביל מה שאתה צריך לעשות.
(מפקד, חיל ההנדסה)

תכונותיהן של דמויות המופת מצביעות על ההשתנות של המענה שניתן לאיום המנהרות עם הזמן. ביחידת המנהרות של אוגדת עזה פעלו זמן רב בהרבה בתווך התת-קרקעי, ואיבדו חברים רבים. היחידה שבה פעלו לא הייתה כה מאורגנת ולכן תכונות שהם הדגישו כללו אומץ, יכולת אלתור וכושר עמידה לאורך זמן. לעומתם, הדגש ביחידה של חיל ההנדסה משקפת בנוסף לאומץ וכושר הלחימה את המקצוענות הטכנית, את ההכשרה הארוכה והמסודרת ואת היכולת ללמוד ולהפעיל בהצלחה מכשור טכנולוגי.

דיון

מחקר זה חשף ממדים בחוויה היומ-יומית של חיילים ומפקדים, שעיקר פעילותם המבצעית קשורה בטיפול במנהרות שנחפרו בידי אויב ברצועת עזה. המחקר התמקד בלוחמים ומפקדים זוטרים מחיל ההנדסה הקרבית של זרוע היבשה, שהשתתפו אישית בפעולה מבצעית בתוך מנהרות. חוויותיהם סופרו בהתייחס ל-20 השנים האחרונות, והן שופכות אור הן על הפעולה המבצעית נוכח איום המנהרות, הן על תהליכים ארגוניים שנבעו מכך ובעקיפין על השתנותה של דרך הלחימה הישראלית. חשיבותו של מחקר איכותני-אתנוגרפי ניכרת, מכיוון שקשה לאתר מחקר על חיילים קרביים שפעלו אישית בתוך מנהרות. המחקר השיטתי בתחום זה מועט מאוד בישראל ובעולם כאחד (Arnold & Fiore, 2019). רוב הידע הקיים מבוסס על זיכרונות או מחקרים היסטוריים, כפי שמופיעים בספרי זכרונות כגון *The Things they Carried* של טים אובריאן על מלחמת וייטנאם (O'brien, 1990). ההתייחסות לנושא בישראל מועטה אף היא, ומתמקדת בהיבטים

התורתיים, ההיסטוריים והטכנולוגיים (Hecht, 2014; Marcus, 2015) כאשר נושא האדם במלחמה נידון בדרך כלל על רקע של הרצון למנוע טראומה או לשפר התמודדות ברמה הפסיכולוגית (Berger et al., 2023).

ניתוח חוויות של הפעולות המבצעיות כאירוע יום-יומי מוסיף ליידע המחקרי, ובעל משמעות בהבנת דרך הלחימה של ישראל והאופן שבו השתנתה עם הזמן ללוחמה פוסט-הרואית. לוחמה מסוג זה נחקרת בדרך כלל באמצעות ניתוח מקרו שבו חוקרים מתייחסים לביטויים כלליים שבהם הדרג הפוליטי והצבאי הבכיר, ואף הציבור עצמו, מתייחסים לאתגרים המבצעיים ולטכנולוגיה הצבאית המאפיינת לחימה. מרקוס (Marcus, 2015, pp. 8-9) טען כי הנטייה הישראלית לאלתר עברה מיסוד, כחלק מן המאמץ להתמודד עם האיום התת-קרקעי, ולכן הדרג הפוליטי והצבאי של ישראל פועל להימנע מאבדות ככל האפשר (Kober, 2015). מצד האזרחים, חוקרים חקרו כיצד התקשורת הפופולרית עוסקת בגבורה צבאית במציאות של עימות אי-סימטרי (Mann, 2018). ברוח זו לאון (Leon, 2018) ומשיח (Mashiach, 2018) הראו כיצד עימות פוסט-הרואי מביא ליצירת התייחסות מיוחדת של רבנים כלפי מלחמה וקורבנותיה. מחקרים אלה מצביעים על הדרך שבה מדינות דמוקרטיות מגדירות מלחמה, ומגיבות לתוצאותיה. עם זאת, חסר מחקר בדבר הדרך שבה חיילים ומפקדים בשדה הקרב עצמו מתייחסים לממדים הטכנולוגיים, המוסריים והטקטיקה שהם מפעילים בעימות המוגדר כפוסט-הרואי. המידע שהובא במאמר זה מאפשר התבוננות מיוחדת בהתנסות היום-יומית של חיילים ומפקדים כאלה. מזווית זו, האמצעים הטכנולוגיים גילוי מנהרות ולהשמדתן הם רק חלק אחד מן החוויה המבצעית. חיילים ומפקדים אלה נדרשים להיכנס למנהרות, לחקור אותן ולהרוס אותן. רבים מהם מביעים התרגשות רבה לקראת משימה זו, ומתוסכלים כאשר אין להם אישור לבצע אותה. הנטייה לאלתור היא חלק בלתי נפרד מפעולה קרבית מכיוון שבשדה הפעולה המבצעית אין ודאות, ונדרשת פעולה שאיננה בהתאם לתכנון שנקבע מראש. מזווית ראייתם של הלוחמים, הנטייה של צה"ל לפעול באופן מחושב וזהיר פוגעת ביכולת לפעול ביעילות. זאת ועוד, מזווית "מיקרו-סוציולוגית" הרי שלחימה פוסט-הרואית איננה תנועה חד-כיוונית ואחידה של צבא לעבר הימנעות כוללת מסיכון, ומגמה כזו גם יכולה להתהפך.

גם אם בדרג הקברניטים יש נטייה להימנע מסיכונים, הרי שתכתיבים אלה אינם בהכרח מובנים ללוחמים. במהלך פעולה הם פועלים בהתאם לתכתיבים המאפיינים את המצב בזמן אמת בשדה הקרב, תוך שהם מבטאים את הניסיון המעשי שצברו. אם הם בכלל מרגישים כי קיימת אסטרטגיה פוסט-הרואית, הרי שמבחינתם היא מובנת באמצעות מסרים וסמלים תרבותיים שרלוונטיים לעולמם. דוגמה לכך אפשר למצוא בסיפורי קרבות המהווים את מורשת הקרב של היחידה. סיפורים אלו, את חלקם שמענו, מקפלים בתוכם אירועים מבצעיים מסוימים ודמויות מופת, הם מועברים ביחידות הקרביות ובאמצעותם נשמרת ההבנה של משמעותה של מלחמה ותוצאותיה של לחימה. במובן הזה הניסיון הקרבי המועבר בסיפורים אינו רק בגדר ניסיון פרטי אלא מבטא ניסיון קבוצתי ויחידתי,

ואפשר להסביר אותו לאור שינויים בתהליך ההתארגנות של ישראל נוכח איום המנהרות מרצועת עזה. שדה הקרב הפוסט־הרואי מתואר בדרך כלל כשדה קרב "ריק" ומנוכר שאין בו אנשים ויש בו העדפה לתהליכי תכנון מדויקים ולכלי נשק ארוכי טווח. כלים אלו מיועדים לצמצם את הסיכון הכרוך בלחימה. מבחינה זו הרי שחויית הלחימה במנהרות מדגישה דווקא את מקומם החיוני של בני אנוש בשדה הקרב של ימינו ובדרך שבה גורם האדם בלחימה מתעצב ומשפיע. לחימה פוסט־הרואית יכולה להפוך ללחימה הרואית בהתאם להבנות של לוחמים בשדה הקרב החשים כי עליהם ליטול סיכון.

התארגנויות מבצעיות

חלק ניכר מן הניגודים הדוריים בסיפורים מאפשר לבטא את השתנות הלוחמה התת־קרקעית בצה"ל, ואת אופייה הייחודי. יתכן שהיה אפשר להשתמש במבנה התמטי שנמצא כדי לבטא סוגים נוספים של שיטות לחימה כגון לחימה מרחוק באמצעות כטמ"מים או שימוש בטילים מונחים ארוכי טווח. עם זאת, המידע שנאסף במחקר זה הוא מיוחד, מכיוון שלוחמת מנהרות מעצם טבעה מעניקה יתרונות גדולים לצד המגן – החלש – ועל כן הוא נוטה לבחור בה. בשל כך היא מחייבת את הצד התוקף – החזק – להילחם בתנאים שבהם היתרונות בכוח אינם יכולים לבוא לידי ביטוי. ואמנם ארגון המידע שנאסף על ציר הזמן הצביע על תהליכים ארגוניים המאפיינים ארבעה דגמים של פעולה מבצעית נוכח איום המנהרות:

- התארגנות ראשונית נגד איום מנהרות ההברחה בגבול מצרים, שבעיקרה התבססה על קידוח וניסיון לפוצץ מנהרות מבחץ;
  - הקמת צוות ייעודי באוגדת עזה לאיתור ופיצוץ מנהרות הברחה ומנהרות תופת, תוך כדי פעולה רבת היקף בתוף מנהרות. עיקר פעולתו היה בגבול מצרים ובמבצעים התקפיים בתוך הרצועה;
  - הקמת יחידה מיוחדת במטרה לאתר ולהשמיד מנהרות ביחידה המיוחדת של חיל ההנדסה הקרבית, שעיקר פעולתה היה בציר המפריד בין רצועת עזה לישראל נגד מנהרות תופת ומנהרות התקפיות החודרות לשטח ישראל;
  - כניסה למנהרה כחלק ממצב מבצעי מיוחד.
- ההתארגנות הראשונה הייתה בעיקרה מאמץ של כלים הנדסיים ומכשירי קידוח. פעולתו של הצוות הייעודי הובילה לכניסה פיזית לתוך מנהרות. ואילו היום, ביחידה המיוחדת של חיל ההנדסה המטרה היא לאתר ולהשמיד את המנהרות, ככל האפשר ללא כניסה לתוכן. לעומת שלוש ההתארגנויות שתוארו לעיל הרי שיחידת המנהרות נכנסת לתוך מנהרות במצבים מיוחדים בלבד, כגון במטרה לסייע ליחידות אחרות לאתר חטופים. מעטים מבין הלוחמים שצברו ניסיון בלחימה בגבול מצרים המשיכו לפעול באופן שיטתי ביחידת חיל ההנדסה, שהוקמה לאחר פירוק צוות המנהרות של אוגדת עזה. הידע שצברו חברי הצוות של ההתארגנות השנייה הועבר אומנם לממשיכי הדרך, אבל חלק גדול ממנו הוא בחזקת

"ידע מקומי" (local knowledge) שקשה להעבירו, והוא מבטא תחושה מיוחדת המתאימה לזמן ולמקום מסוימים שעברו (Geertz, 2008). הטבלה הבאה מציעה ארגון של הממדים העיקריים שנמצאו ביחס לכל אחת מארבע ההתארגנויות הללו.

טבלה 1: התארגנויות לפעולה מבצעית לנוכח מנהרות בגבול עזה

<p>כניסת צוותים מיחידת המנהרות של חיל ההנדסה למנהרה כחלק ממצב חירום (למשל בעת חטיפת הדר גולדין במבצע "צוק איתן")</p>	<p>יחידת המנהרות של חיל ההנדסה נגד מנהרות התקפיות המיועדות לכניסת לוחמי אויב לשטח ישראל (2005-כיום)</p>	<p>יחידת המנהרות הייעודית של אוגדת עזה נגד מנהרות הברחה ומנהרות תופת (2003 - 2005)</p>	<p>התארגנות ראשונית נגד מנהרות הברחה באוגדת עזה (2002-2003)</p>	
<p>חוויה של מוכנות ללחימה מיידית באויב</p>	<p>חוויה של גילוי מנהרה, חקירתה והשמדתה באמצעות טכנולוגיה מתקדמת, והתמודדות עם פגיעה של חברים ושעמום</p>	<p>חוויה של גילוי מנהרה, זחילה בתוכה והריסתה באמצעות חומרי נפץ המועברים ביד, והתמודדות עם אובדן חברים</p>	<p>חוויה של עבודות עפר ופיצוצים תחת אש</p>	<p>פעולה מבצעית במנהרות כחוויה</p>
<p>מיון בשדה הפעולה על בסיס רצון ויכולת</p>	<p>תהליך מיון פורמלי ומסודר של חיילים וקצינים</p>	<p>בחירת מפקדים שאינם קצינים וקצינים זוטרים על ידי מפקד בכיר, "חבר מביא חבר"</p>	<p>מפקדים שאינם קצינים מתמחים בהפעלת ציוד מכני הנדסי</p>	<p>מיונים והתמיינות</p>
<p>אירוע נדיר, מורשת קרב</p>	<p>לימוד שיטתי של אנשי מקצוע עם יחידות טכנולוגיות</p>	<p>ניסוי, טעיה והתמחות</p>	<p>לא ברור</p>	<p>צבירת ניסיון</p>
<p>סיוע ליחידות סדירות לחץ חטופים</p>	<p>פעולה מבחון וכניסה במקרים מיוחדים</p>	<p>כניסה של קצין זוטר ומש"ק לתוך מנהרה כעניין שגרתי, והתמודדות עם אבדות</p>	<p>הפעלת ציוד מכני והנדסי בשטח מוכה אש לאורך זמן</p>	<p>גבורה וסכנה</p>

בתהליך ההתפתחות של המענה לאתגר הלוחמה התת-קרקעית יש תהליך מתמשך של אבולוציה של משאבים, כוח אדם, תורת לחימה ואמצעי לחימה. בסיפור חוויותיהם של הלוחמים והמפקדים מתבטא המעבר בין הפתרונות השונים לבעיה המבצעית כחלק מתהליך ההתפתחות, בדמות סוגי היחידות שהוקמו לשם כך. יחידות אלה החלו כפרויקט, ובהדרגה אורגנו כמשאב המצוי באחריותם של גורמים בכירים יותר. כחלק מתהליך זה מבטאים הלוחמים והמפקדים מהפך בין שני דורות של לחימה ישראלית: הקמת פרויקט אדהוק לטובת פתרון של בעיה מבצעית נקודתית. בהמשך, לאחר מקרים של אבדות ומוות בפעולה, הסתמכות הולכת וגדלה על טכנולוגיות עלית ועל צוותים מאומנים ביותר הפועלים בדרך כלל מרחוק.

זהו רצף של מעבר מלוחמה "ישראלית" אופיינית, הממוקדת בניסיון למצוא פתרונות תוך התבססות על מה שיש וללא הקצאה של אמצעים ומשאבים, ובהמשך הופעה של "מקצוענות" בשילוב טכנולוגיה מתקדמת שהופכת את מה שנתפס כשגרת למשהו שנראה בלתי סביר. רצף זה אינו חד-כיווני שכן כניסה למנהרות למטרות מסוימות יכולה להופיע ולשבור את הרצף הזה, כפי שמלמדים תהליכים שבהם נכנסו כוחות של צה"ל למנהרות בשנים האחרונות. ראיית דרך הלחימה של ישראל כמעבר מדפוס הרואי ללחימה פוסט-הרואית היא דרך התבוננות מלמעלה, ומכאן שאין בכוחה להסביר את מכלול ההתרחשויות והתהליכים המאפיינים את גורם האדם בלחימה. ואכן, פעולה מבצעית במנהרות מתוארת כתהליך של פעולה ותגובה, ניסוי וטעייה, ארגון וארגון מחדש. תהליכים אלה מבוצעים ברמת המיקרו, בעוד ברמה גבוהה יותר מתקיימים תהליכים שונים לגמרי הן בתוך הצבא והן מחוץ לצבא. לדוגמה תהליך הבחירה של כוח האדם, כפי שעולה ברוב המקרים, אינו סדור לגמרי. אומנם במהלכו ממיינים מיון ראשוני לוחמים ומפקדים לתפקידיהם לפני השירות ובתחילתו, אך לאחר מכן נבחרים רק כמה מהם למשימות מיוחדות במיון נוסף ("שניוני"), וחלק חשוב בתהליך המיון מתקיים תוך כדי לחימה ("מיון שלישוני"). החוויה היומיומית של פעולה מבצעית במנהרות מעידה על שילוב בין תהליכי מקרו (מעבר ללחימה פוסט-הרואית) ובין תהליכי מיקרו (כגון התמיינות בעת לחימה).

המחקר הנוכחי מצביע דווקא שלחימה במנהרה מוסברת קודם כול על-ידי נכונות לפעולה, דבר שמתבטא בשיטות גיוס ובמנהיגות מתאימות. הסבר סוציולוגי של "לוחמה פוסט-הרואית" אינו מספיק לשם כך, שכן כפי שהראינו העדפתה של לחימה באופן כזה אינו קבוע, ויכול להשתנות מהר בתנאים מסוימים. בניגוד להסבר של מרקוס (Marcus, 2015), תרבות האלתור של צה"ל נמצאה דווקא בתחילת התהליך ובמהלכה היו המפקדים מוכנים לקחת סיכונים גדולים ולפעול ללא תורה מוגדרת, טכנולוגיה מתקדמת וידע מבצעי. ככל שהתפתח הידע המבצעי בתחום, הלכה ופחתה הנכונות לאלתר וליטול סיכונים ורמת הפורמליות והתכנון גדלה. עם זאת, ניתן לשער כי פעולה ברוח הרואית לא נעלמה והיא תופיע כאשר בשדה הקרב יחוו לוחמים ומפקדים כי היא נדרשת והכרחית, כפי שאכן התרחש במבצע "צוק איתן" ואף במצבים נוספים. כדי להבין אפשרות של

תהליכים כאלה נדרש מחקר סוציולוגי הממוקד בתהליכים הארגוניים המאפיינים את היחידות הצבאיות הלוחמות, תוך שילובו בגישות מחקריות ברמת המאקרו המקובלות בהרבה בסוציולוגיה צבאית בישראל.

מגבלות המחקר ומחקרי המשך

כדי להעמיק את הבנתנו ביחס ללוחמת מנהרות ולבסס את המודל האנליטי שהצענו, חשוב להמשיך את המחקר ולהעמיקו באמצעות כלים נוספים. כדאי לבצע מחקר היסטורי על תהליכי בניין כוח ללוחמה תת-קרקעית כמו גם לבצע מחקרים נוספים על פיתוח מנהיגות קרבית בלוחמה כזו. מחקר כזה יאפשר להעמיק את הטענה, כי המעבר ללוחמה פוסט-הרואית יכול להשתנות לחימה הרואית ואולי אף "נארהרואית", ולבחון את הגורמים לכך ברמות שונות בארגון הצבאי. השגת מטרה זו היא קשה, כיוון שקשה לבצע מחקרים אתנוגרפיים צבאיים. עריכתם יכולה לתרום רבות להבנת מקומות של האדם המלחמה ואף של עיצובה של דרך המלחמה הלאומית של ישראל.

מקורות

- ברגר, ד' וברקו, י' (2014). מאפיינים מנטליים של לוחמה תת-קרקעית. *מערכות*, 453(1), 26-32. שקדי, א. (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום*. תל-אביב: רמות.
- Arnold, M. T. D., & Fiore, M. N. (2019). Five operational lessons from the battle for Mosul. *Military Review*, 99(1), 57-71.
- Ben-Shalom, U., Levin, E., & Engel, S. (2019). Organizational Processes and Gender Integration in Operational Military Units – An Israel Defense Forces Case Study. *Gender Work & Organizations*, 26(9) 1289-1303
- Ben-Shalom, U. (2018). Introduction: Israel's post-heroic condition. *Israel Affairs*, 24(4), 569-571.
- Ben-Shalom, U., & Benbenisty, I. (2019). A time of war – Contextual and organizational dimensions in the construction of combat motivation in the IDF. *Journal of Strategic Studies*, 42(3-4), 371-394.
- Ben Shalom, U. & Klar, Y., & Benbenisty, I. (2012). Characteristics of sense making during combat. In J. A. Lawrence & M. Mathews (eds.), *Handbook of Military Psychology* (pp 218-230). London: Oxford University Press.
- Berger, C., Ben-Shalom, U., Gold, N., & Antonovsky, A. (2023). Psychophysiological predictors of soldier performance in tunnel warfare: a field study on the correlates of optimal performance in a simulation of subterranean combat. *Military medicine*, 188(3-4), e711-e717.
- Citino, R. M. (2005). *The German way of war: From the Thirty Years War to the Third Reich*. Lawrence, KA: University Press of Kansas.
- Coker, C. (2009). *War in an age of risk*. UK, London: Polity.
- Desjarlais, R., & Throop, J. C. (2011). Phenomenological approaches in anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 40, 87-102.
- Finkel, M. (2011). *On flexibility: Recovery from technological and doctrinal surprise on the battlefield*. Redwood, CA: Stanford University Press.
- Geertz, C. (2008). *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology*. New York, NY: Basic Books.
- Hart, B. H. L. (1932). *The British way in warfare*. UK, London: Faber & Faber limited.
- Hecht, E. (2014). *Hamas underground warfare*. BESA Center for Strategic Studies, 27 Jul. 2014 (Perspectives Paper no. 259).
- Kober, A. (2015). From heroic to post-heroic warfare: Israel's way of war in asymmetrical conflicts. *Armed Forces & Society*, 41(1), 96-122.

- Leon, N. (2018). Heroic text in a post-heroic environment: national liturgy in Mizrahi ultra-Orthodox prayer books. *Israel Affairs*, 24(4), 634-647.
- Luttwak, E. N. (1996). A post-heroic military policy. *Foreign Affairs*, 75(4), 33-44.
- Mann, R. (2018). The making of military heroes by the Israeli media. *Israel Affairs*, 24(4), 664-685.
- Marcus, R. D. (2015). Military innovation and tactical adaptation in the Israel–Hizballah conflict: The institutionalization of lesson-learning in the IDF. *Journal of Strategic Studies*, 38(4), 500-528.
- Mashiach, A. (2018). Going on the offensive: the religious Zionist rabbinic ethos in Judea and Samaria as a response to post-heroism. *Israel Affairs*, 24(4), 648-663.
- O'Brien, T. (1990). *The things they carried*. New York, NY: Houghton Mifflin Harcourt.
- Ortal, E. (2018). Israel's strategic border challenge – The growth of the tunnel threat under the cover of rockets. *Res-Militaris*, 8(1), 1-14.
- Shapir, Y. S., & Perel, G. (2014). Subterranean warfare: A new-old challenge. In: A. Kurz & S. Brom, (Eds.), *The lessons of operation protective edge* (pp. 51-57). Tel Aviv: Institute for National Security Studies.
- Reid, B. H. (2011). The British way in warfare: Liddell Hart's idea and its legacy. *The RUSI Journal*, 156(6), 70-76.
- Richmond-Barak, D. (2017). *Underground warfare*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Wikan, U. (1991). Toward an experience-near anthropology. *Cultural Anthropology*, 6(3), 285-305.

לוחמות חוד – שירות נשים ביחידות הלוחמות

אפרת שחרדרוק

דוקטורנטית בתוכנית ללימודי נשים ומגדר באוניברסיטת חיפה

סא"ל (מיל') ד"ר דותן דרוק

מרצה מן החוץ באוניברסיטאות העברית וחיפה, עמית מחקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל ומדריך אקדמי במכללות הצבאיות בצה"ל

תקציר

בשלושת העשורים האחרונים נשים נאבקות על שוויון הזדמנויות, ועל האפשרות לשרת כלוחמות ביחידות הצבא השונות. מאז בג"ץ אליס מילר בשנת 1995 הלכו ונפתחו בפניהן תפקידים נוספים שלא היו אפשריים קודם לכן, כולל תפקידי לוחמה, והדבר אף השפיע על תהליך הקמתן של יחידות חדשות, בעיקר במערך הגנת הגבולות. עם זאת, נראה כי צה"ל לא ממנה לפתוח בפני נשים אפשרות שווה לשרת בתפקידי לחימה בחטיבות הרגלים והשריון. במאמר זה נטען כי על צה"ל להתחשב בכשירות הנדרשת מהלוחמים והלוחמות לביצוע משימות ולהשגת מטרות הצבא, ונראה כיצד בכל פעם שמתבצע טשטוש של הגבולות המגדריים בין גברים ונשים בצבא (דה־מגדר), נעשים בה בעת ניסיונות להחזיר את הנשים לתפקידים שנחשבים מבחינה מסורתית "נשיים" (רה־מגדר).

מילות מפתח: תפקידי לחימה, לוחמות, מגדר, שירות נשים, כשירות, כושר לחימה אישי, שוויון

Female Warriors in the IDF's Combat Units

Abstract

During the last three decades women have been fighting for the opportunity to serve as warriors in the various army units. Since the Alice Miller Supreme Court decision in 1995, many new roles were opened to women, including fighting roles, and new units were opened, especially in Border Defense Core. However, it seems that the IDF is in no hurry to create equal opportunities for women in its fighting units, in the infantry and armor brigades. We claim that the IDF should only consider the competence required from the soldiers for executing successful missions and military goals and show how whenever there is blurring of gender boundaries between men and women in the military (Degendering), attempts are made to return the women soldiers to traditionally feminine roles (Regendering).

מבוא

בשנים האחרונות נעשו שינויים מהותיים בשילוב נשים בתפקידים, שהיו סגורים בפניהן באופן גורף. אותם שינויים הובילו לא רק לפתיחת אפשרויות מבחינת תפקידים חדשים, ובכללם תפקידי לוחמה, אלא גם לשיפור אפשרויות הקידום שעמדו בפניהן ולהגדלתם (כליפייאמיר, 2011). אותם שינויים התאפשרו, בין השאר, בזכות מלש"ביות, חיילות וקצינות שנאבקו על זכותן לשוויון הזדמנויות בצה"ל. הנושא נחקר רבות מבחינה אקדמית

(Ben-Shalom, Lewin, & Engel, 2019) ובעטיו נשמעים קולות שונים מרחבי הקשת הפוליטית ומקבוצות חברתיות ותרבותיות שונות, בעד ונגד התהליך. לטענתנו חשוב שצה"ל, בתור צבא העם המחויב לשוויון, יתחשב בקולות השונים בחברה ויידע להתאים את עצמו אליהם. עם זאת, עליו לדאוג להשגת מטרותיו הצבאיות והאסטרטגיות, לשמור על ביטחון תושבי ותושבות ישראל, לנצח במלחמות, במבצעים ובמערכות השונות ולשמור על מוכנות צבאית בכל עת ובכל מקום. לשם כך, עליו לאפשר לחיילים ולחיילות להשתבץ בכל יחידה בה יוכלו, בהתאם לכשירות הנדרשת וללא קשר למגדר.

ג'ודית לורבר (Lorber, 2000, 2005) טוענת כי החלוקה הדיכוטומית בין המינים, בתור עקרון שמארגן ומשפיע על חיי היומיום של כולנו, יוצרת חוסר שוויון בסיסי. על כן היא מציעה מודל המתמקד בדה־מגדר (Degendering), כלומר טשטוש הגבולות המגדריים בין גברים ונשים. כך, היא מציעה, החלוקה של גברים מול נשים או בנים מול בנות לא תהיה רלוונטית, כמו גם ההנחה שכל קבוצה הומוגנית מטבעה ושההבדלים היחידים נמצאים בין הקבוצות, מה שיאפשר שילוב של נשים במקצועות שנחשבים לגבריים (מקצועות פיזיים או כאלו המערבים חשיבה גבוהה). תיאורטית, מודל כזה יכול לתרום לשוויון בין המינים, אך במקרים רבים אפשר לראות את התופעה הנגדית – רה־מגדר (Regendering), כלומר ניסיונות להחזיר את הנשים למקצועות מסורתיים שנחשבים לנשיים (מקצועות של דאגה לזולת ושל חינוך). אורנה ששון־לוי ושרית עמרם־כץ (Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2007) הרחיבו את התיאוריה של לורבר, ובחנו אותה במחקר שערכו על קורס קצינים וקצינות בבה"ד 1. לטענתן, אפשר למצוא את התופעה הזו בכל מקום בצבא. לדוגמה כאשר הוחלט על חוק שירות חובה לכולם ולכולן (דה־מגדר), קבעו משך שירות שונה בין גברים לנשים, ויצרו הבדל ביחידות אליהן מתגייסות הנשים ובמנגנון הפטור המקל יותר על נשים שלא להתגייס לצבא (רה־מגדר); כאשר הוחלט של שילוב נשים ביחידות קרביות (דה־מגדר), קבעו שלא לשלב אותן כלוחמות באותן היחידות (רה־מגדר) או רק ביחידות מסוימות כגון במערך הגנת הגבולות, קורס טיס וקורס חובלים (דה־מגדר חלקי). במאמר זה נרחיב את התיאוריה של לורבר, ונספק נדבך נוסף למחקרן של ששון־לוי ועמרם־כץ, כאשר נבחן את שילובן של נשים ביחידות הלוחמות דרך המושגים המנוגדים של דה־מגדר ורה־מגדר.

כשירות ללחימה

הדיון סביב הכשירות הנדרשת ללחימה הוא עניין מקצועי־צבאי, המוגדר לפי מדדים שונים בהתאם למשימות האופייניות והסביבה המבצעית בה יפעלו היחידות (וכמובן שבין צבאות), לנוכח השונות בתרחישי הייחוס⁹³ ותוך התחשבות במאפיינים נוספים כגון משאבי כוח האדם. הכשירות לממלא תפקיד מסוים (לוחם רגלים; לוחם שריון; לוחם רגלים־גבולות; מפעיל אמצעי נגד טנקים נישא; סמל מבצעים; חובש ועוד) ולמסגרת

⁹³ תרחיש ייחוס הוא האופן שבו צפויים כוחות צבא להילחם בכלל או במתאר מסוים, ומכאן מגדירים את בניין הכוח הצבאי לרבות הכשירויות הנדרשות ממערכים, מיחידות ומהפרט בכל תפקיד.

(מחלקה; פלוגה; גדוד; חטיבה; אוגדה ועוד) מוגדרת על-ידי הסמכויות⁹⁴ המתאימות לכך בצה"ל. הכשירויות שנקבעו נבחנות מעת לעת, בעיקר כאשר יש שינוי מהותי בתרחיש הייחוס, במשאבי או באופיו של כוח האדם המתגייס לצה"ל, בארגון היחידות ובאמצעי הלחימה (בעיקר בכל הקשור לטכנולוגיה). עם זאת, צה"ל, בדומה לארגונים צבאיים אחרים בעולם, הוא ארגון שאינו ממהר לזנוח מסורות והגדרות קודמות (פינקל, 2018; Farrell & Terriff, 2002). על כן יהיה נכון להתייחס לכשירויות המוגדרות בכל עת ככאלה שנכון לבחון את תקפותן או התאמתן למציאות העדכנית, מאחר שייתכן שהן מושפעות יתר על המידה ממה שנדרש ונכון היה בעבר, ופחות ממה שנדרש בהווה או בעתיד הנראה לעין.

בפרסום של צה"ל הנקרא "אבני היסוד של העשייה הצבאית" (2006) מודגשות תכונות האופי שסייעו לחייל לתפקד ביעילות בשדה הקרב: "שליטה עצמית, אומץ לב, תעוזה, איתנות, נמרצות, החלטיות, ביטחון עצמי, נחישות, יוזמה, עקיבות, איזון, יציבות ומשמעת עצמית".⁹⁵ רמה גבוהה של תכונות אלה אצל לוחם או לוחמת יאפשרו להתמודד טוב יותר עם האתגרים הרבים בשדה הקרב. בעוד יש הטוענים כי תכונות אלה "גבריות" במהותן ומתקיימות אצל נשים מעטות, אם בכלל, מחקרים בארץ ובעולם, כמו גם אמירות של מפקדים בעבר ובהווה מצביעים על מגמה אחרת.

מפקדים שהיו מן השורה הראשונה ביחידות הלוחמות מעידים כי נכון יהיה לאפשר לנשים להתמייין ולשרת ביחידות הלוחמות, ככל שהן, בדומה לגברים, יעמדו במדדי הכשירות הנדרשים. גנרל מארק הרטלינג, מפקד צבא היבשה של ארצות-הברית באירופה (פיקוד אירופה – EUCOM): "אחרי ששירתי עם נשים בשדה הקרב וראיתי את האומץ והיכולות שלהן, אני יכול לומר באופן אישי שיש לי אפס חששות בנוגע להצבת נשים בקווי החזית של היחידות הלוחמות" (ההדגשה במקור, מתוך שרביט ברוך, 2022, עמ' 104). מפקד סירת מטכ"ל לשעבר (2016–2019) וסגנו (2016–2017) טענו בחוות דעת כתובה שהוגשה לבג"ץ כי: "נוכח ניסיוננו המעשי בשטח, אנו סבורים כי נשים יכולות לשרת בהצלחה כלוחמות בסיירת מטכ"ל, וכי שילובן כלוחמות יניב תרומה ייחודית ומשמעותית הן מבחינה מבצעית והן מבחינה ארגונית, ליחידה בפרט ולצה"ל בכלל. לטעמנו, כיום, מחמיצה סירת מטכ"ל את פוטנציאל הערך המרבי בשל צמצום הגיוס ליחידה לגברים בלבד" (זיתון, 2022א).

אילת הראל-שלו ושיר דפנה-תקוע (2020) בחרו לפתוח את ספרן העוסק בסוגיה של נשים לוחמות בצה"ל בקטעים מתוך חוות דעת זו, שכן אם מפקדי היחידה הנבחרת ביותר בצה"ל טוענים לטובת השילוב – יש לכך משמעות רבה לפוטנציאל של נשים לשרת

⁹⁴ סמכות בצה"ל היא מפקדה וקצין העומד בראשה, שניתנו לה הסמכות לקבוע את כל שנדרש כדי שהנתונים תחת סמכותה המקצועית יוכלו לבצע את תפקידם ביעילות ובמועילות. לדוגמה קצין שריון ראשי הוא הסמכות המקצועית לקביעת הכשירויות הנדרשות לממלאי תפקיד הקשורים לטנקים, וכן לאלה הקשורות לצורת ההפעלה של המסגרות עד לדרג גדוד השריון, בתיאום עם סמכויות נוספות. מרמת הפלוגה יש ממלאי תפקיד ותת-מסגרות הנתונות תחת סמכויות מקצועיות אחרות, כגון אחזקה וטכנולוגיה, תקשוב ועוד. הסמכויות מוגדרות בהוראות הפיקוד העליון. לדוגמה הזרוע לבניין הכוח ביבשה: <https://www.idf.il/media/t40ln35b/20403.pdf>

⁹⁵ אמיץתהו"ד, (2006). אבני היסוד של העשייה הצבאית, עמ' 43.

בתפקידי לחימה. אך בעוד רוב המפקדים תומכים, והפיילוטים השונים שנערכו ונערכים גם כיום בצה"ל מצביעים על שילוב מיטבי של נשים בתפקידי לוחמה ועל עבודת צוות איכותית ופרודוקטיבית, יש קולות המתנגדים לכך. לדוגמה בעוד הרמטכ"ל דאז רא"ל גדי איזנקוט הגדיר את הפיילוט לשילוב נשים כלוחמות בחיל השריון כמוצלח (עמוס הראל, 2019), בתקשורת דיווחו על קשיים פיזיים ומנטליים של הלוחמות. אותם הבדלים עוררו חשד שהממצאים עברו שינוי (שפרן-גיטלמן, 2020),⁹⁶ והותאמו לדרישות של גורמים שאינם קשורים ישירות לצה"ל.

לטענתנו על הכשירות להיות המודל העומד לנגד עיניהם של מקבלי ההחלטות בצה"ל, וכי בכל מקום בו יש ניסיון לדה-מגדר ביצירת הזדמנויות לנשים לשרת כלוחמות, נוכל לראות ניסיונות לרה-מגדר. שיפור של איכות היחידות ושל מוכנותן המבצעית, תיתרם מדה-מגדר של נשים בצבא ותיפגע מרה-מגדר, שנובע מהתערבות של גורמים חיצוניים בשיקולים המבצעיים. כפי שנראה בהמשך, החלוקה המגדרית בצבא אינה קבועה, אלא דינמית ומשתנה (Lomsky-Feder, & Sasson-Levy, 2018). כך, נראה שהמגבלות של שירות נשים בתפקידי לוחמה לא נובעות רק מהבדלים מולדים בין נשים וגברים, אלא בעיקר מהשקפות חברתיות-תרבותיות (MacKenzie, 2015). במאמר זה נציג את הגישה הליברלית, המבקשת למצוא שיטות לביצוע דה-מגדר בצה"ל ואת הגישה השמרנית, העומדת בבסיס הניסיונות לרה-מגדר של שילוב נשים כלוחמות. לאחר מכן נתאר את הטיעונים המרכזיים ואת המחקרים העומדים במרכז השיח המגדרי, ונראה כיצד במקביל לכוחות של דה-מגדר בצבא, פועלים כוחות של רה-מגדר העלולים לפגוע בכשירות הצוותים הלוחמים.

הגישה השמרנית

בשנים האחרונות, בד בבד עם שילובן של נשים ביחידות לוחמות ופתיחה של יחידות המיועדות למגזר החרדי בצבא, גדלה מעורבותם של גורמים דתיים בצה"ל, לפחות כפי שהדבר מתבטא בשיח התקשורתי ובפעולות שנעשות בתוך הצבא למתן מענה לחיילים הדתיים.⁹⁷ בתוך כך, הפך הצבא לאתר של מאבק המתרחש בין קבוצות חברתיות-פוליטיות. מצד אחד קבוצות ליברליות, חילוניות ופמיניסטיות הקוראות לשוויון זכויות והזדמנויות לנשים בצבא, כולל ביחידות הלוחמות. מצד אחר הנהגת הציבור הדתי והחרדי שקוראת לצה"ל לעצור את שילובן של החיילות בתפקידי לחימה (עירן-יונה ופדן, 2018).

התפיסה השמרנית מתייחסת להבדלים הביולוגיים בין גברים ונשים, אשר קובעים את תכונות האופי המובחנות ואת התפקידים השונים שהם והן ממלאים בחברה. כך, בעוד גברים נתפסים כחזקים ואמיצים מטבעם, נשים נתפסות בתור עדינות וחלשות וכזקוקות להגנה, ולא בתור בעלות יכולת להגן על עצמן או להעניק הגנה לאחרים. נשים, לפי גישה זו, נתפסות כדואגות לאחרים ו"אימהיות" מטבען, ולכן אינן מותאמות מבחינה פסיכולוגית

⁹⁶ "המקור", עונה 16, פרק 11: לוחמות הטנקים, רשת 13, 4.7.2019.
⁹⁷ לפי שפרן-גיטלמן (2020), מספר המפגשים שערכו גורמים צבאיים עם רבנים ומנהיגי קהילות דתיות וחרדיות גבוה בצורה משמעותית ממספר המפגשים שנערכו עם ארגוני הנשים.

להרוג או לפצוע (עמרם כץ, 2002; Rosman, 2020). מכיוון שנשים חזקות המסוגלות לא רק להגן על עצמן אלא גם להילחם נתפס כדבר והיפוכו (פרג'ון, ושרפן-גיטלמן, 2020), נשים רבות ממודרות מתפקידי לחימה (עמרם כץ, 2002).

התפיסה של נשים כחלשות וכזקוקות להגנה קשורה גם לאפשרות של פגיעה ומוות של חיילות לוחמות (פרג'ון, ושרפן-גיטלמן, 2020; Rosman, 2020). אף על פי שיש הטוענים שלציבור קשה יותר לקבל מוות של נשים מאשר של גברים (פרג'ון, ושרפן-גיטלמן, 2020), אין הדבר נכון במקרה של הנשים הרבות שנרצחו בשנים האחרונות בביתן בידי בני זוגן או בני משפחתן. נוסף על כך, אין תגובות שליליות מן הציבור כאשר הלוחמות המשרתות ביחידות של הגנת הגבולות הקיימות כבר מספר שנים, כגון משמר הגבול או קרקל, מסתכנות על בסיס יום-יומי, נפצעות ואף נהרגות. בין הדוגמאות המוכרות יותר בשנים האחרונות ניתן לכלול את רב-שוטרת הדר כהן שנפלה ולוחמת נוספת שנפצעה בקרב עם מחבלים בשער שכם בירושלים ב־3 בפברואר 2016; את אור לבני-בן יהודה שנפצעה בעת שהייתה מפקדת פלוגה בגדוד קרקל יחד עם לוחם נוסף (קשר המ"פ) בהיתקלות עם מחבלים בגבול מצרים באוקטובר 2014;⁹⁸ ואת פגיעתה באורח קשה של לוחמת מגדוד הגנת גבולות של חטיבת הבקעה בליל 10/9 במאי 2023 בהיתקלות עם מחבלים בעיירה טובאס במורדות השומרון.⁹⁹

החולשה והעדינות המיוחסים לנשים עלולות, לפי הגישה השמרנית, לגרום להן להיות מועדות יותר לפוסט-טראומה (מאשר גברים) בעקבות חשיפה למצבים מסכני חיים או ללחימה. אולם יש לזכור כי חשיפה למצבים טראומטיים אפשרית גם אצל חיילות המשרתות בתפקידים שאינם קרביים או שאינם קשורים במגע קרוב עם אויב, כגון תצפיתניות, נשות צוותי רפואה, סמב"ציות (סמלות חדר מבצעים) ועוד. צוותי הרפואה (בהם משרתות זה עשרות שנים חובשות, פרמדיקות ורופאות) אשר משתתפים באירועים מבצעיים לאורך הגבולות, בשטחי יהודה ושומרון ובשטחי עזה לפני ההתנתקות ובחלק מהמבצעים ההתקפיים לתוכה מאז, היו מצויים לא אחת תחת ירי ישיר בעת שטיפלו בנפגעים, ראו מראות קשים של נפגעים, אזרחים וחיילים, לעיתים מתים, ותפקדו באופן מקצועי כנדרש מהם. חיילות ששירתו בתפקידים אלה בשנים בהן צה"ל פעל ברצועת הביטחון בלבנון (1985–2000), כתבו בקבוצת הפייסבוק "סיפורים מלבנון – מה שקרה במוצבים"¹⁰⁰ על אירועים טראומטיים שחוו כאשר צפו מנגד או האזינו לקשר, ונדרשו לפעול כחלק מפעולות המודיעין והמבצעים כאשר כוחות של צה"ל שפעלו בתוך רצועת הביטחון היו בעיצומו של אירוע לחימה. בעיקר כאשר היה מדובר באירועים עם נפגעים.

⁹⁸ אמיר בוחבוט, [ממשיכה לשבור תקרות זכוכית: הקצינה שסיכלה חדירה ממצרים תפקד על גדוד חי"ר, וואלה](#), 13 ביולי 2022.

⁹⁹ ראה: קורין אלבז-אלוש, אלישע בן קימון, [הותר לפרסום: לוחמת נפצעה קשה בחילופי אש בבקעת הירדן](#), YNET, 10 במאי 2023.

¹⁰⁰ קבוצת פייסבוק שעוסקת בתקופת שהיית צה"ל בלבנון מסיימה של מלחמת שלום הגליל ועד לנסיגת צה"ל מלבנון וחברים בה במועד כתיבת מאמר זה כ-36 אלף חברים וחברות.

תצפיתניות בגבולות ובקווים הביטחוניים¹⁰¹ שותפות באופן פעיל בלחימה שפורצת באירועי הביטחון השוטף. הן מאתרות את האויב, מכווונות את הכוחות הלוחמים לעבר הזיהוי, מסייעות להם במשימות של בידוד וחיפוי באמצעות תצפית ומהוות חלק מ"העיניים" שלהם בזמן הלחימה. הן רואות ושומעות את מראות ואת קולות הקרב, לרבות קולות הנפגעים אם יש, ולמעשה מצויות תחת עקת הקרב כמעט כמו הכוח הנמצא במגע אש קרוב.¹⁰² כוחות צה"ל במשימות הביטחון השוטף סומכים באופן מלא על מערך התצפיתניות שיסייעו להם בעת אירוע, ורואים בהן חלק בלתי נפרד ממערך הכוחות בפעילות זו. התצפיתניות נדרשות לחוסן המנטלי שאליו נדרשים הכוחות המבצעים משימות ביטחון שוטף במרחבים אלה, בהם כוחות מחטיבות הח"ר והשריון. מחקרים שנערכו בישראל וכללו ראיונות של חיילות משוחררות שנחשפו לטראומות במהלך שירותן הצבאי הצביעו על תחושות של אסרטיביות ויכולות גבוהות בניהול מצבים קשים ואתגרים, וכן על כך שחיילות חוות טראומה במידה דומה לזו שחיילים חווים (Harel- & Daphna-Tekoah, 2020; Shalev, & Daphna-Tekoah, 2021).

אימהות, לפי התפיסה השמרנית, נחשבת להגשמת הנשיות ולתפקידן החשוב ביותר של נשים. כך, בעוד הגברים אמורים למלא את חובתם האזרחית בתפקידי לוחמה והגנה על המולדת (Sasson-Levy, 2002, 2003), הנשים אמורות למלא את חובתן האזרחית באמצעות אימהות (פרג'ון, ושפרן-גיטלמן, 2020). השאלה האם ברצונן להפוך לאימהות לא נשאלת כאן, מכיוון שלפי התפיסה השמרנית כל אישה רוצה להיות אם. השירות הצבאי, בעיקר הקרבי, נתפס ככזה שמונע מנשים מלהגשים את עצמן ואת ייעודן (Sasson-Levy, & Amram, 2007), בין אם עלידי גרימת נזק גופני בלתי הפיך לאיברים הקשורים לפיריון (דבר שלא הוכח במחקרים) ובין אם בקושי שבפיתוח קריירה צבאית לצד אימהות וניהול משפחה (דבר שניתן לפתור אותו). אמצעי הפחדה אלה הם צורה נוספת של רה"מגדר. אלמנט נוסף הוא האפשרות לאונס בתוך הצבא, או בעת נפילה בשבי. השמרנים טוענים כי בעבודה צמודה של גברים ונשים יש סיכוי גבוה יותר למקרים של תקיפות מיניות ואונס. אולם מחקרים מראים שלא רק שמספר מקרי האונס לא עלה לאחר שילוב הנשים ביחידות הלוחמות, אלא שאף חלה ירידה בשיעור אחוזי התקיפה המינית בצבא בשני העשורים האחרונים (Sasson-Levy, 2011). אונס בשבי האויב הוא נושא קיים אך מושקע, ולכן קשה להעריך את מספר החיילים שנאנסו בשבי.¹⁰³ אולם באמצעות נתוני מרכזי הסיוע לנפגעות ונפגעי תקיפה מינית בישראל אפשר לראות כי כ-21% מהנערות והנשים בישראל נאנסו.¹⁰⁴ כלומר הסיכוי של חיילת ליפול בשבי ולהיאנס קטן בהרבה מסיכוייה להיאנס כאשר היא יוצאת מפתח ביתה (ולעיתים אף בתוך ביתה). ההתעלמות של הציבור

¹⁰¹ קווים ביטחוניים הוא שם כולל לקווים המפרידים בין שתי ישויות או שטחים שמעמדם שונה ואין הם מוכרים כגבולות. במקרה של ישראל הם כוללים את גדר ההפרדה, המכשול מול רצועת עזה וקו הפרדת הכוחות עם סוריה.

¹⁰² ראו לדוגמה: מצפן מורשת ערנות שמנעה אסון, <https://www.youtube.com/watch?v=ekhcQGPFYVY>; מצפן מורשת – סיכול חם בגבול שלום, <https://www.youtube.com/watch?v=WjWSki3cQeY>.

¹⁰³ ביום כיפור נפלו בשבי כשלוש מאות חיילים. מאז נשבו ונחטפו עשרות בודדות של חיילים. מקור: <https://www.1202.org.il/centers-union/info/statistics/general-data>

מהאחוזים הגבוהים של אונס נשים בישראל מצביעה על כך שהשימוש בטיעון זה, כמו שאר הטיעונים השמרניים נגד שירות נשים ביחידות לוחמות, הוא נדבך נוסף של רהימגדר.

צעדים עיקריים בשילוב נשים בתפקידי לחימה

בעוד שירות נשים קיים בצבאות שונים ברחבי העולם, צה"ל הוא היחיד בעולם המערבי שאליו מתגייסות נשים מכוח חוק (שפרן-גיטלמן, 2020; Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2018; Lomsky-Feder, & Sasson-Levy, 2007), והשירות הצבאי (רצוי ביחידה לוחמת) המשלב מוכנות להקרבה עצמית למען המדינה נחשב לשיא האזרחות הטובה (Sasson-Levy, 2002, 2018; Lomsky-Feder, & Sasson-Levy, 2003, 2011). נכון לשנת 2021, שיעור הנשים בצבא עומד על 33%, ו-51% מדרג הקצונה, אך על אף ש-92% מהיחידות מכילות תפקידים לחיילות, רק 70% מכלל התפקידים בצבא פתוחים בפניהן (Harel-Shalev, 2021).

בתקופת היישוב ובמלחמת העצמאות שימשו נשים כלוחמות, בעיקר במסגרת המבצעים ההגנתיים ואבטחת השיירות. בתקופה שלפני הקמת המדינה נשים פעלו כלוחמות, אך מספרן היה קטן מהגברים ולעיתים היה אפשר למצוא לוחמות בודדות בפלוגות בפלמ"ח וב"הגנה". (גבע, 2022; עפרון, 2000).¹⁰⁵ הנשים בארגונים הללו שימשו בעיקר בתפקידי עזר, לצד נשים ששימשו בתפקידי לוחמה והשתתפו בלחימה בפועל במהלך המלחמה, והיה מצופה מהן ליטול לעצמן משימות או תפקידים "נשיים מסורתיים" כפי שכתב על כך יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח (אלון, 1987; עפרון, 2000). הנשים הלוחמות נעדרו כמעט כליל מן החזית בשלבים האחרונים של מלחמת העצמאות, במבצעים ההתקפיים, לפחות בכל הקשור ללחימה פעילה בקו הראשון, והשתתפו בעיקר בתפקידי סיוע ללחימה ובתפקידים הגנתיים במסגרת כוח המגן ביישובים (דרוק, 2017; עפרון, 2000). עם קום המדינה שירתו נשים בעיקר¹⁰⁶ בתפקידי עזר "מסורתיים" (שרביט ברוך, 2022; עירן-יונה ופדן, 2018), אך בתום מלחמת יום הכיפורים, כאשר נוצר חוסר בכוח אדם, גויסו חיילות לתפקידים שעד אז נחשבו ל"גבריים", כגון מדריכות שריון, מ"כיות ולוחמות במג"ב (Sasson-Levy, 2002, 2003). ב-1987 הוסר הסעיף בחוק ובתקנות שירות הביטחון, שהגביל נשים מתפקידים וממקצועות שונים (עירן-יונה ופדן, 2018), וב-1995 הגישה אליס מילר עתירה לבג"ץ ובה ביקשה להתמיין לקורס טיס, אחד מהקורסים היוקרתיים ביותר בצבא שהיה שמור עד אז לגברים בלבד.¹⁰⁷ פסק הדין בעניינה נחשב לפורץ דרך, שכן הכיר לראשונה בזכותן של נשים לשוויון הזדמנויות בצבא גם במקצועות הלחימה. חמש שנים לאחר מכן תוקן חוק

¹⁰⁵ להרחבה על הנשים התפקידי לחימה בתקופה שקדמה להקמת צה"ל ראו אצל יונית עפרון, (2000), אחיות, לוחמות ואמהות. אתוס ומציאות במבחן בנות דור 1948. *עיונים בתקומת ישראל* 10, עמ' 353 – 380.

¹⁰⁶ היו נשים בודדות ששימשו בתפקידי לחימה בחזית, כגון יעל רום ששימשה כטייסת תובלה ובתיה אורני ששימשה כנווטת מטוסי תובלה שהשתתפו בהצנחת כוחות במלחמת סיני.

¹⁰⁷ ראו: בג"ץ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון ואחי', פ"ד מט(4) 94 (1995); *נשים בצה"ל*, המכון לדמוקרטיה, 2001, עמ' 11-12.

שירות הביטחון, ובסעיף 16'א' נקבע כי כל אישה יכולה למלא כל תפקיד בצבא, כולל תפקיד קרבי (שרביט ברוך, 2022, עירן-יונה ופדן, 2018).¹⁰⁸

בשנת 2003 התפרסמה "פקודת השילוב הראוי" (פקודת מטכ"ל 33.0207), שניסתה לתת מענה לאתגרים שצה"ל ניצב בפניהם לנוכח האמונות, הצרכים והרצונות של הקבוצות השונות ואופי השירות בצה"ל. שמונה שנים לאחר מכן טענה תא"ל במיל' גילה כליפאימיר, ששירתה בתקופה ההיא בתור יועצת הרמטכ"ל לנשים (כיום למגדר – יוה"ל"ם), כי הפקודה, שהפכה להיות הפרקטיקה העיקרית לשירות המשותף של נשים וגברים בצבא, ממומשת בהיבט ההלכתי-דתי בלבד ונהייתה מקור של כפייה דתית, הגבלת החיילות במרחב והפחתת יעילותן בביצוע תפקידן (הורוביץ ושגיא, 2010; כליפאימיר, 2011). ראש אגף כוח אדם בצה"ל דאז, אלוף אורנה ברביבאי, תמכה בדעתה של כליפאימיר וטענה בדיון בוועדה לקידום מעמד האישה כי הפקודה לא פורשה ויושמה כראוי.¹⁰⁹

בשנת 2007 הציעה ועדת שגב מודל אלטרנטיבי שנועד למצות את יכולת המשרתים והמשרתות בצה"ל: "האדם הנכון" יוצב "במקום הנכון" לפי שיקולים ענייניים של חוזקות וחולשות בלבד. צורת המיון לתפקידים השונים, אורך השירות, שירות המילואים והקידומים, ייגזרו מאופי התפקיד ומצורכי הצבא (שרביט ברוך, 2022). אך בעוד מודל מסוג זה כבר קיים בצה"ל למטרת גישור על פערים חברתיים-מעמדיים (כליפאימיר, 2011), הדוח יושם חלקית וצה"ל ממשיך בתהליכי המיון והשיבוץ הנפרדים מבחינה מגדרית (שרביט ברוך, 2022).

ב-2016 התפרסמה "פקודת השירות המשותף" (פקודת מטכ"ל 33.0207) במטרה להחליף את "פקודת השילוב הראוי" משנת 2003, תוך הסדרת השירות של חיילים דתיים לצד חיילות. הפקודה עוררה סערה גדולה אצל ארגוני נשים וארגונים חברתיים מחד גיסא וגורמים דתיים מאידך גיסא, ולאחר תהליך ארוך עודכנה הפקודה סופית בסוף 2017. במחקר מדיניות של המכון הישראלי לדמוקרטיה טוענת עידית שפרן-גיטלמן שנוסח הפקודה אמנם מאוזן בין המחויבות של הצבא לאפשר שוויון בד בבד עם שירות מכבד לכל המשרתים והמשרתות בו, אך אין "הנחיה מפורשת האוסרת הדרה או אפליה של חיילות באירועים מעורבים שבהם נוכחים חיילים דתיים או בהדרכות כאלה" (שפרן-גיטלמן, 2020, עמ' 10). המלצות המסמך כוללות חיזוק הגופים המוסמכים בצבא, כגון הרבנות הצבאית והיוה"ל"ם, הוספת איסור על הדרה או אפליה של חיילות, קביעה של מנגנוני אכיפה ויצירת איזונים ערכיים בין ערכים דתיים וערכים ליברליים, החלה שיויונית של הכללים (לדוגמה אותו לבוש יהיה קביל לשני המינים), הסדרה של סטנדרט הלכתי (כדי שהקצנה חברתית לא תחדור לצבא), בחינת אפשרות להעביר לגדודים החרדיים חיילים המעוניינים לשמור על צניעות והפרדה, ולבסוף פתיחת כל היחידות (למעט הגדודים

¹⁰⁸ במאמר זה אנו מתמקדים בתפקידי לחימה בכוחות היבשה וביחידות המיוחדות (סיירת מטכ"ל, שייטת 13 ויחידת שלד"ג) ולא בתפקידי לחימה במערכים אחרים כגון סייבר, מודיעין ועוד.

¹⁰⁹ מדברי האלופה אורנה ברביבאי בישיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, הכנסת ה-18, פרוטוקול מס' 121, [בחינת נושא השילוב הראוי ומגמת ההקצנה הדתית בצה"ל](#), 27 בדצמבר 2011.

החרדיים) לשירות ללא קשר למגדר (שם). באוגוסט 2020 הורה הרמטכ"ל דאז אביב כוכבי, בדומה לקודמיו, על הקמת צוות לבחינת שילוב נשים ביחידות לוחמה, בדגש על חטיבות החי"ר והשריון והיחידות הנבחרות (סיירות חטיבתיות) והמיוחדות כגון 669, מטכ"ל, שלדג וכדומה (שפרן-גיטלמן, 2020א).

אולם פקודת השירות המשותף, שאמורה להסדיר את היחסים בין חיילות לחיילים דתיים, שמה דגש רב על הגנה על זכויותיהם של החיילים הדתיים והחרדים על חשבון החיילות, המוגבלות יותר ויותר במרחב הציבורי, מודרות מיחידות ותפקידים שונים ונמצאות במצב שבו הן לא מסוגלות לבצע את תפקידן בצורה מקצועית ומיטבית (כליפיאמיר, 2011; עירן-יונה ופדן, 2018). גיוס החרדים במסלולים ייעודיים התאפשר בעקבות התחייבות של צה"ל לאפשר להם שירות ללא נשים, ולדרוש שלא לשרת לצידן של חיילות או לקבל מהן הכשרה (תירוש, 2017; Harel-Shalev, 2021). אלישבע רוסמן (Rosman, 2020) טוענת שהצבא והרבנים משתמשים בטיעונים הלכתיים בתור כלי כדי למנוע מנשים (בעיקר דתיות) מלשרת בצבא ולהביע עמדות פטריארכליות, המוסוות בתור זכויות. למרות זאת, לטענתה, ההלכה יודעת להתאים את עצמה למצבים כאלה, לדוגמה שירות של נשים באופן כללי בצבא שמוסכם עלידי הרבנים, כדי לאפשר לחיילים הדתיים להתגייס. אף על פי שהטלת הגבלות על נשים כדי להרחיקן מחיילים דתיים פוגעת מהותית בשוויון ובזכויות היסוד של החיילות (שרביט ברוך, 2022) ומהווה צורה נוספת של רה-מגדר, הקמת צוותים של גברים בלבד כפי שאכן מתקיים בפלוגות החרדיות שהוקמו בחטיבות החי"ר ובגדוד "נצח יהודה", הופך את הבעייתיות ביכולת לשלב נשים ביחידות הלוחמות מפאת סוגיות דת ללא רלוונטי.

כאמור, נשים שימשו בתפקידי לחימה בארגונים הצבאיים השונים עוד לפני הקמת המדינה (גבע, 2022; עפרון, 2000) וכך גם כיום בארגונים צבאיים לא-מדינתיים כגון הכוחות המזוינים הכורדים – הפשמרגה (Marouf, 2018; Toivanen and Baser, 2018). גם במלחמת וייטנאם השתתפו נשים מצפון וייטנאם הן בתפקידי לחימה והן בתפקידי סיוע ללחימה (Taylor, 1998), זאת הן במסגרת הצבא הצפון וייטנאמי והן במסגרת הוויטקונג שהיה ארגון צבאי לא-מדינתי שלחם יחד עם צבא צפון וייטנאם. כך, נראה כי נשים נחשבות ככשירות לשמש בתפקידי לחימה ומשיאות תרומה מבצעית להשגת היעדים של קבוצות אלה. אומנם בארגונים צבאיים לא-מדינתיים ניתן משקל רב יותר לשיקולי מחסור בכוח אדם ולאפשרות הגיוס של כלל האוכלוסייה התומכת בפעולתם, אך נראה שהוכחת יכולתן להילחם במסגרת המשימות המבצעיות של הארגון מאפשרת להן זאת, ולא רק מצוקת כוח האדם או מאפייני הגרילה (לקויר, 1977).

כיום בצה"ל, בעוד חוק שירות הביטחון מתווה שוויון בין גיוס נשים וגברים (דה-מגדר), הוא מבחין בין המינים באורך השירות, בחלוקת התפקידים, ביכולת להשיג פטור משירות צבאי ובשירות המילואים (רה-מגדר) (כליפיאמיר, 2011; Lomsky-; Sasson-Levy, 2002, 2003; Feder, & Sasson-Levy, 2018). רוב החיילות משולבות בתפקידים "נשיים" מסורתיים,

הכוללים מזכירות, תמיכה וטיפול בחיילים הקרביים (Sasson-Levy, 2002, 2003), ולא בתפקידי לחימה המזוהים עם החיילים הגברים. בעוד נשים יכולות כיום להתקבל לקורס טיס, חובלים, תותחנים, מערך ההגנה האווירית וליחידות הגנת הגבולות (יחידות חי"ר קל) (עירינה ופדן, 2018; שרביט ברוך, 2022), חטיבות החי"ר והשריון, היחידות הנבחרות והמיוחדות עדיין סגורות בפניהן, למעט תפקידים מסוימים שאינם דורשים יכולות לוחמה.¹¹⁰ במערכים שבהן הן יכולות לשרת נכון לזמן כתיבת המאמר, הלוחמות מהוות כ-17% מכלל הכוחות הלוחמים (שרביט ברוך, 2022) ומספרן ממשיך לעלות בכל שנה (עירינה ופדן, 2018), הודות להקמתם של גדודי הגנת גבולות (מעורבים) נוספים כגון גדוד "פנתר" שהוקם לא מכבר (מרס 2023) ויפעל בגזרת יהודה ושומרון.¹¹¹

דהימגדר ורהימגדר בכשירות ללוחמה

בשנת 2017, במושב בכנס הרצליה שעסק בשירות נשים בצה"ל, אמר תא"ל (מיל) אורן אבמן: "צה"ל לא יודע, לא רוצה, לא יכול להסתדר בלי שירות משמעותי של נשים [...] נשים נותנות איכות אדירה [...] הרי גם כל הגברים אינם יכולים להיות לוחמים באגוז" (עירינה ופדן, 2018).

בעשורים האחרונים, ובעיקר מאז בג"ץ אליס מילר, כאשר עולה לדיון נושא פתיחת תפקידי לחימה לנשים, מעבר להיתלות הצבא בטיעונים כגון חקיקה, נושאי דת, שירות משותף¹¹² ועוד, עולה הטיעון של הכשירות לתפקידי לחימה. לטענת צה"ל, אותה כשירות לא יכולה להיות מושגת על-ידי נשים, או לכל הפחות לא על-ידי מספיק נשים, כדי שיהיה נכון להשקיע משאבים ביצירת התנאים לכך. ייתכן שטענות אלה נובעות מהמצב הקיים כפי שנקבע בעבר, וללא בחינה עדכנית לנוכח ההשתנות שחלה במאפיינים שונים. לרבות הבקשה לבחון את שילובן המלא של נשים בתפקידי לחימה (Farrell & Terriff, 2002).

ההבדלים הפיזיולוגיים בין גברים ונשים נחקרו רבות במהלך השנים: בממוצע, גוף הנשים קטן משל הגברים, בעל מסת שרירים נמוכה, הרכב סיבי שריר שונה ויותר מסת שומן, אך בעל מטבוליזם מהיר ויעיל יותר. כלומר מסת השריר הנמוכה של הנשים אמנם משפיעה על כוחן הפיזי לעומת כוחם של הגברים, אך נשים יותר גמישות ויעילות המטבוליזם שלהן מאפשר להן להתנגד לעייפות בצורה טובה יותר ולהמשיך בפעילות בצורה איכותית לאורך זמן (על ידי איבוד פחות אנרגיה ביחידת אימון זהה לזו של גברים ופירוק שומנים בצורה יעילה יותר).¹¹³ כוחה של רקמת השרירים אצל הנשים זהה לזו של הגברים, כאשר מתייחסים למסת הגוף או למשקל הגוף הרזה, מה שמראה על תכונות שריר זהות בין המינים בפלג הגוף התחתון. בפלג הגוף העליון הגברים מציגים ערכי כוח ממוצע גבוהים משל נשים (כהן ודודוב, 2012).

¹¹⁰ נשים יכולות היו לשרת ביחידת החילוץ 669 בתפקידי רופאות מוטסות, אך לא בתור לוחמות. כאמור, באוגוסט 2020 הורה הרמטכ"ל על הקמת צוות לבחינת שילוב נשים ביחידה זו והדבר יימצא בבחינה במהלך השנה הקרובה.

¹¹¹ ליהי פאר מוסקוביץ', **גדוד חדש הוקם בצה"ל, אתר מיטב**, 5 בדצמבר 2022; אריה יואלי, **"פנתר": צה"ל השיק גדוד מעורב חדש, אתר סרוגים**, 30 בנובמבר 2022.

¹¹² פקודת מטכ"ל (פ"מ) 33.0207 - **השירות המשותף**.

¹¹³ <https://www.holmesplace.co.il/the-difference-between-men-and-women-in-sports>

בנובמבר 2021 השתנה בצה"ל המונח המתאר את הכשירות הנדרשת לחימה מ"רובאות" ל"כושר לחימה אישי" (אמיר, 2022).¹¹⁴ כושר לחימה אישי הוא רכיב בכושרו הכולל של ממלאי תפקיד הלחימה (בו נכללים גם כושר מקצועי ופיקודי). הכושר הנ"ל כולל שישה תחומים מקצועיים: כושר קרבי; קרב מגע; ירי; אמל"ח (אמצעי לחימה); שדאות ולוחמה. בעוד אלה שמות כלליים למדי, הם מפורטים בהתאם לתפקידי הלחימה הספציפיים לפי ארבע דרישות מבצעיות לסיווג כושר לחימה אישי: ההישג המבצעי הנדרש מממלא או ממלאת תפקיד הלחימה בתפעול הנשק האישי; העומס הפיזיולוגי הנדרש בהתאם לתרחיש מבצעי מסוים; מאפייני הסביבה המבצעית בהתאם לתרחיש המבצעי (שטח, מרחק פעולה צפוי בזמן מוגדר); ומאפייני הלוחמה המסוימים לפי ייעוד היחידות.

לכושר הלחימה האישי הוגדרו חמש רמות – מ"ללא כושר לחימה" ועד ל"כושר לחימה אישי מובחר" – כאשר בכמה מן הרמות יש חלוקת משנה. לדוגמה "כושר לחימה אישי מתקדם" חולק לארבע רמות משנה (א–ד), וכך ניתן מענה לסוגי היחידות השונות ולתרחישים המבצעיים שבהם הן נדרשות לפעול. ההוראה המקצועית בצה"ל להסדרת כושר לחימה אישי פורסמה בסיומה של עבודת מטה רחבה, שכללה בחינה של התרחישים המבצעיים לכל סוגי היחידות, מחקר של הנעשה בצבאות זרים בתחום וכמובן מחקר בנושאים הקשורים לפיזיולוגיה של גוף האדם. כך לראשונה קיימת מפת כשירויות מפורטת דיה עבור כל יחידות צה"ל בתחום כושר לחימה אישי, שהחליפה את ההגדרות הישנות והכוללניות למדי של הרובאות שהיו נהוגות בצה"ל כמה עשורים.

המדד המוביל בהגדרת הכשירות לתפקידי לחימה מתמקד בכושר הגופני והקרבי, וביכולת לסיים את המבחנים הייעודיים לכך כגון בוחן "בראור",¹¹⁵ כפי שנקרא בעבר, וכיום "בוחן כושר גופני בסיסי" (לפי רמות); בוחן "לורן" או "אסון טבע" (בחני כושר קרבי) ואחרים.¹¹⁶ בדומה לצבאות אחרים, אותם מדדי כושר גופני וקרבי בצה"ל מוגדרים לפי התרחיש המבצעי הצפוי ליחידות השונות במשימות הצפויות בשדה הקרב. כך, הוגדרו המדדים בבוחן "בראור" בתחילת שנות ה-70 ונקבעו בו שלושה מדדים: כפיפות בטן במשך דקה, שכיבות שמיכה (או לחילופין עליות מתח) וריצה למרחק של 2,000 מטרים. לנוכח השוני הפיזיולוגי בין שני המינים הוגדרו למבחן כושר זה מדדים שונים ולגברים, אך ללא התייחסות מספקת לצורך המבצעי, מאחר שנשים לא שימשו בתפקידי לחימה בשדה. מעבר לבחנים אלה בתחום הכושר הקרבי והגופני, נמדדים המשרתים והמשרתות בתפקידי לחימה במגוון תחומים במהלך הכשרתם ובעיקר ביכולתם וביכולתן לבצע אותם בהצלחה.¹¹⁷ במקרה של בוחן צוות (מחלקה) או פלוגה,¹¹⁸ נדרשת המסגרת כולה לעמוד במדדים שהוגדרו לקבלת ציון עובר, והדבר מבטא את כשירות המסגרת לבצע מטלות שונות בשדה הקרב המדומה במבחן זה.

¹¹⁴ הוראת זרוע היבשה בנושא הסדרת כושרי לחימה אישי למשרתים בצה"ל, מסמך פנימי בצה"ל.

¹¹⁵ אשר המציא פרופי עודד בראור (דרומי, 2006).

¹¹⁶ חלק משמות בחני הכושר הגופני והקרבי השתנו במהלך השנים ואנו מניחים שישיכו להשתנות גם בעתיד ולכן השמות שניתנו היו כדי לפרט דוגמאות לבחנים מסוגים שונים שרוב האוכלוסייה מכירה אותם בשם כפי שנקב.

¹¹⁷ הוראת זרוע היבשה בנושא הסדרת כושרי לחימה אישי למשרתים בצה"ל, מסמך פנימי בצה"ל.

¹¹⁸ הוראת קצ"ר בוחן פלוגה/צוות כושר קרבי, ינואר 2021, מסמך פנימי בצה"ל.

במהלך השנים שחלפו מהגדרת המדדים של בוחן ה"בראור", הם השתנו והותאמו לדרישות המבצעיות של הצבא, כפי שהבינו אותם גורמי מערך הכושר בצה"ל. ב-2019 עבר בוחן הכושר שינוי נוסף, והפך לכזה המותאם לתרחיש התפקוד של המשרתים והמשרתות במערכים השונים. ארבעה מבחנים שונים הוגדרו – שלושה לתפקידי לחימה ואחד לתומכי לחימה או למשרתים בתפקידים שאינם כוללים לחימה. במסגרת השינוי שנעשה הוגדרו מדדי כשירות לכושר גופני ללוחמות, ונבנה עבורן מבחן הכולל מרכיבים דומים למבחן של הלוחמים תוך התאמה ל"תכונות פיזיולוגיות מסוימות" (מלמד, 2019). תהליך דומה מתקיים בצבאות נוספים בעולם, בהם מותאמים המבחנים לתפקוד הנדרש בשדה הקרב ולאופי היחידות (מיוחדות, כוחות מוצנחים ומונחתים, משורינים-ממוכנים ועוד). גם בצבאות אלה, על אף שמדדי הכשירות לכל מרכיב במבחן מוגדרים מראש, ההגדרה שונה בין נשים לגברים,¹¹⁹ בדרך שגם להם יש עוד דרך לבטל את הרהמגדר, שאינו קשור לדרישה המבצעית. אפשר להניח כי האויב אינו מציב מכשולים מותאמים מגדרית או מתחשב בהבדלים הפיזיולוגיים בין גברים ונשים. בשל כך יש בעייתיות בהבחנה מגדרית בין המדדים לכל מרכיב במבחני הכושר הקרבי והגופני, שכן היא אינה מתייחסת לרף הספציפי אותו נדרשים לעבור הלוחמים והלוחמות בכל יחידה.

ביוני 2022 התפרסמו הסטנדרטים הנדרשים ממש"ביות לכניסה לתפקידים קרביים (זיתון, 2022ב), ועוררו רעש רב: האם יש סטנדרטים דומים גם בנוגע לממש"בים גברים? לכאורה, הניסיון לייצר סטנדרטים לקבלת נשים ליחידות הלוחמות מראה על מגמה חיובית, ורצון לקליטה של לוחמות בעלות יכולות פיזיות גבוהות ליחידות השונות – דוגמה מצוינת לדהמגדר. אולם מהר מאוד התברר שזהו ניסיון נוסף של יצירת מראית עין, כלומר רהמגדר, הפעם באמצעות הגיית סטנדרטים התקפים לנשים בלבד, שרובם אינם תקפים עבור גברים. עיון מהיר באתר צה"ל בעת פרסומם מראה כי בעוד התנאים להתקבל למסלול לוחם שריון לממש"ב הם פרופיל 72 ומעלה, הרי שהתנאים ללוחמת טנקים במסגרת גדודי חי"ר גבולות כוללים ציון קב"א, מעבר מיון לוחמות ונתונים פיזיים של גובה 1.65 ומעלה ומשקל 60 ק"ג ומעלה.¹²⁰

השאלה אם נשים ממוצעות מסוגלות לעמוד בתנאי הסף לקבלה והצלחה בשירות ביחידות הקרביות עולה תדיר, אך אותה שאלה לא נשאלה או נבחנה מעולם בנוגע לגברים. ידוע שרוב המתגייסים אינם מסוגלים לשרת ביחידות הקרביות ובסיירות המובחרות, אך בעוד יחידות אלה אינן חסומות בפני גברים – הן חסומות בפני נשים קטגורית (שפרן-גיטלמן, 2020א). עם פרסום הסטנדרטים געשו הרשתות החברתיות, כאשר לוחמים לשעבר ומדריכי כושר שונים טענו שאין בין הסטנדרטים ובין הדרישות דבר. לוחם לשעבר ביחידת

¹¹⁹ ראו לדוגמה בצבא היבשה של ארה"ב: <https://www.army.mil/acft>

¹²⁰ ראה דרישות התפקיד ללוחמות טנקים בגדודי חי"ר גבולות באתר צה"ל: <https://www.mitgaisim.idf.il/%D7%AA%D7%A4%D7%A7%D7%99%D7%93%D7%99%D7%9D/%D7%9C%D7%95%D7%97%D7%9E%D7%95%D7%AA-%D7%98%D7%A0%D7%A7%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%92%D7%93%D7%95%D7%93%D7%99-%D7%97%D7%99%D7%A8-%D7%92%D7%91%D7%95%D7%9C%D7%95%D7%AA>

דובדבן אשר מדריך מתאמנים בקבוצת הריצה שבבעלותו טען שבעת הגיוס הוא לא עמד בסטנדרטים שהוגדרו למלש"ביות, ובכל זאת שימש כלוחם ביחידת דובדבן במחצית השנייה של שנות ה-90. כמותו היו רבים שטענו כך הודות לניסיונם האישי כלוחמים שלא עמדו בסטנדרטים הללו, וגם כמתאמנים מוסמכים לכושר גופני לרבות אימונים לתחרויות "איש ברזל",¹²¹ המצריכות כושר גופני וחוסן מנטלי לא מבוטלים.¹²²

למרות ההבדלים הביולוגיים המולדים במבנה ובפיזיולוגיה של נשים וגברים, מחקרים מראים שיש חשיבות רבה לתהליך האימון וליכולתו לפתח את הכושר הגופני והכוח הפיזי. כאשר אנו בוחנים ספורטאיות וספורטאים מקצועיים ניתן לראות בשנים האחרונות הצטמצמות של הפערים בתוצאות של ענפים שונים כגון ריצה ובענפי אומנויות הלחימה, ופיצוי של נשים על ההבדלים הפיזיים בתחומי ספורט המותאמים לגברים (בן-נון, 2022).¹²³ חוקרים שבחנו התקדמות של שיאי העולם של נשים וגברים בסוגים שונים של ריצה תחרותית, מצאו התקדמות במהירות הריצה של נשים שהייתה כפולה עד פי ארבע לעומת הגברים. יש להניח שבשנים הקרובות נראה צמצום רב יותר של פערים בין יכולות פיזיות של נשים וגברים. מחקרים נוספים שבדקו יכולות פיזיולוגיות בין המינים, מצאו שהשונויות בתוך המינים הייתה גבוהה יותר מהשונויות בין המינים.¹²⁴ כפי שבתחום אומנויות הלחימה התחרותיות נבחרים המתאימים והמתאימות ביותר לכל סוג של ספורט ולכל קטגוריה, האימון מותאם לפי מה שצריך כדי לנצח (כהן ודוידוב, 2012) והפערים מצטמצמים.

אחד האתגרים הגדולים לשילוב של נשים ביחידות הלוחמות הוא הסטנדרט להצלחה, המוכוון לפי יכולותיהם של הגברים ומוטים לטובתם (Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2007;) (שרביט ברוך, 2022). ההמלצה של נאט"ו היא לקבוע סטנדרט פיזי לכל תפקיד, ללא קשר למין המועמד או המועמדת, ולהימנע ממבחנים בעלי העדפה לפיזיולוגיה של הגברים. מחקרים הראו שאימון מקדים יכול לשפר את יכולותיהן של הנשים (מ-16% במשימת משקל כבד, ולאחר ארבעה אימונים – 62% (Foulis, et. al., 2017); מ-24% מוכנות לתפקידי לוחמה ל-78% (Nindl et. al., 2017) ו-81% לאחר שישה חודשי אימון. אימון מקדים לא רק מעלה את רמת הכושר, אלא, ביחד עם התאמת הציוד לפיזיולוגיה של הלוחמות, יכול למנוע פציעות מיותרות (שרביט ברוך, 2022). כפי שבגדי האימון הגופני, אופני הרכיבה המקצועיות וכדומה לנשים שונים מאלה של הגברים, נכון שיותאמו להן אמצעי הסיוע ללחימה (ווסט, שכפ"ץ ועוד) בדיוק כפי שהוכנו עבור גברים ולפי הדרישות הפיזיולוגיות שלהם. בשנים האחרונות מתבצעת "מכינת לוחמות" לתפקידי לחימה לנשים, אך היא קצרה וצמודה לתחילת ההכשרה ולמעשה מעין "טרם טירונות" ארוך יותר משיש לגברים

¹²¹ תחרות "איש ברזל" כוללת שחיה למרחק של כ-3.8 ק"מ, רכיבה על אופניים למרחק של כ-180 ק"מ וריצת מרתון (42 ק"מ) ברציפות.

¹²² מבוסס על שיח ברשתות החברתיות בתקופה שלאחר פרסום המדדים לגיוס לוחמות, הן של פרטים בדפיהם האישיים והן בקבוצות רשת בתחום הריצה והטריאתלון שהכותב (דותן) חבר בהן.

¹²³ בכדורגל, לדוגמה, גודל השער מותאם לגברים, מה שמקשה על השוערות להגיע בזמן הרצוי לכל קצותיו. בן-נון טוען שהשוערות למדו איך לפצות על גובהן הנמוך יחסית, על ידי שיפור הבנת המשחק ומדדי האתלטיות שלהן.

¹²⁴ <https://www.holmesplace.co.il/the-difference-between-men-and-women-in-sports>

המתגייסים לתפקידי לחימה. עקב הצמידות לטירונות, תרומתה נמוכה יחסית בהבאת המתגייסות לרמת הכושר הנדרשת.

אולם החינוך לשוויון מגדרי אינו מתחיל עם הגיוס לצבא, אלא הרבה לפניו. ישראל היא מדינה צבאית המחנכת את ילדיה וילדותיה מגיל צעיר לשירות הצבאי, ומשתמשת בגבריות בתור המודל (King, 2013; Lomsky-Feder, & Sasson-Levy, 2018). ההכנה לצבא – ובעיקר לחילות הקרביים – מתחילה בגילאים הצעירים. אנו מעודדים את הבנים לשחק ולהתרוצץ בחוץ, במשחקים המגבירים את הכושר הגופני, ביכולת ההתמצאות במרחב והתחרותיות, ורושמים אותם לחוגים, בעיקר לחוגי ספורט קבוצתי (כדורגל, כדורסל) ואומנויות לחימה (ג'ודו, קראטה). את הבנות אנו מעודדים לשחק בתוך הבית, בדרך כלל עם בובות, ולשמור על עצמן פן תפצענה, ורושמים אותן לחוגי יצירה ומחול. גם בשיעורי החינוך הגופני בבתי הספר החלוקה מגדרית, כאשר ההבדל בין הקבוצות הוא לפי מין ביולוגי ולא לפי רמות כושר, ניסיון קודם או העדפה של ספורט הישגי לעומת ספורט מבוסס תנועה. כך, הבנים משחקים במשחקים קבוצתיים ומתמקדים בכושר גופני, והבנות מתמקדות בשיווי משקל, בגמישות, בחיטוב ובהרזיה (רמתי דביר, 2022). כאשר יגיעו אותם ילדים וילדות לצבא, ציוניהם של הבנים בכל המדדים של כושר גופני, שגם ככה מותאמים למגדר שלהם, יהיו גבוהים משל הבנות. כאמור, נשים במקצועות הספורט התחרותי הקטינו את הפער בינן ובין הגברים בשנים האחרונות. מעניין יהיה לראות עד כמה הפערים יקטנו, אם השוויון המגדרי והדה־מגדר יתחילו בגיל צעיר.

המגדר מתבטא גם בנוגע לשירות נשים ביחידות הלוחמות, כאשר יש הטוענים שיביא לפגיעה פוטנציאלית באחווה הגברית ובלכידות אותן יחידות. הלכידות המבצעית היא תהליך הדרגתי שמתקיים בכל יחידה צבאית, בין אם רב־מגדרית או שכוללת רק גברים. תהליך זה, הנובע מהיכרות אישית של הלוחמים והלוחמות אלה עם אלה, קשור לחלוקת עבודה המבוססת על גורמים כמו יכולות הנהגה, חוש הומור, כוח פיזי ומוטיווציה, ופחות למגדר. ואכן, בגדודים שכבר מעורבים מגדרית אפשר לראות שאותם תהליכים נתפסים בצורה טבעית ומובנת מאליה (King, 2013; Ben-Shalom, Lewin, & Engel, 2019).

גם ביחידות ארעיות שהוקמו בזמן אנתפאדת אל־אקצא, נמצא שהלכידות לא הייתה קשורה למגדר, לגזע או לסטטוס החברתי של החיילים או החיילות, אלא לאיומים ולסכנות שאליהם נחשפו במהלך המערכה. אלה האיצו את ההתפתחות של מערכות היחסים והאמון בין חברי וחברות היחידה (Ben-Shalom, Lehrer, & Ben-Ari, 2005). מחקרים של הצבא האמריקני הראו לכידות גבוהה יותר ביחידות משולבות (שרביט ברוך, 2022), ומחקרים מצבאות קנדה ובריטניה הראו כי השתלבות טובה של נשים בתפקידי לחימה ולכידות מבצעית גבוהה באותן יחידות נובעת מהמקצועיות שלהן, כלומר המגדר נעשה פחות רלוונטי. אותם מחקרים גם מצביעים על התפתחות של יחסים אחאיים בין חיילות וחיילים ביחידות לוחמות, והתייחסות אל החיילות לא כאל אובייקט או פרטנריות מיניות, אלא כאל אחיות, או אף כ"אח של כבוד" (King, 2013).

ביטוי נוסף של ההגדרה הוא שיקולי תקציב. נוסף על ההתאמה הנדרשת באמצעי הסיוע ללחימה עבור החיילות, על הצבא לאפשר הפרדה במגורים, בשירותים ובמקלחות, ולהכשיר את החיילות והחיילים למצב החדש – דבר המצריך ניווד של תקציבים ייעודיים למטרה זו. שפרן-גיטלמן (2019) טענה כי נראה שככל שצה"ל יחליט לשלב נשים ביחידות הלוחמות, הוא יצליח למצוא את המשאבים הדרושים כפי שהוא מוצא עבור משימות אחרות. מעבר למטרת הצבא "לנצח במלחמה", נעשים מאמצים לשלב אוכלוסיות ייחודיות בצבא ובחברה. צה"ל מפעיל בסיסים – מחו"ה (מרכז חינוך והשכלה) אלון וחוות השומר – שמטרתם להכשיר חיילים מאוכלוסיות מוחלשות, תוך מתן כלים לשילובם בשירות מיטבי ומשמעותי בצה"ל וכאזרחים יצרניים ותורמים. כמו כן, צה"ל מאפשר מתן מזון מיוחד ויקר לחולי צליאק, תוך שינוע שלו ליחידות הלוחמות הפרוסות בכל הארץ במקרה הצורך (זיתון, 2022ג), או לאלה הזקוקים לכשרות מיוחדת (שפרן-גיטלמן, 2019).¹²⁵ בעוד כיום מספר הנשים שרוצות ויכולות לשרת ביחידות הלוחמות קטן, הוא גדל עם השנים. השקעה תקציבית נכונה תוכל להקים את התשתית המתאימה שתשרת את הצבא גם בעתיד.

סיכום

בתור "צבא העם", צה"ל מסמל ערכים שונים ולעיתים מנוגדים, המתקיימים בצוותא. בעוד המשימה החשובה ביותר שלו היא להגן על גבולות המדינה ועל אזרחיה ואזרחיותיה, עליו לאפשר שוויון לכל המגזרים, המגדרים, הדתות והקבוצות, כדי לבנות צבא שינצח בשדה הקרב (באשר הוא). התערבות של גורמים חיצוניים בניהול הצבא הופכת את שירות הנשים בו לכלי פוליטי, המשקף את האמונות של העוסקים והעוסקות בדבר, השמרנים והליברלים, ולא את הידע המחקרי ארוך השנים שקיים בהקשר זה (Sasson-Levy, 2011). נוסף על כך, בעוד התפיסות השמרניות שסקרנו הן החלק העיקרי של טיעוני הרבנים והחיילים הדתיים נגד שירות של נשים כלוחמות, כמו גם הרצון לשמור על ערכים של צניעות ו"שמירת נגיעה" – הן אינן באות לידי ביטוי במקומות אחרים כמו בתי חולים, בהם גברים ונשים עובדים שכם אל שכם בטיפול או בהצלת חיים, או במקומות תעסוקה אחרים, במפעלים או משרדים שאינם עובדים בהפרדה אך מעסיקים גברים ונשים ביחד. למרות הפעלת לחצים וניסיונות דה-לגיטימציה של רבנים על חברי ועדות ועל חוקרים וחוקרות בתחומי הצבא (Sasson-Levy, 2011), רצוי למנוע בעתיד מעורבות והתערבות של גורמים חיצוניים באשר הם (שפרן-גיטלמן, 2020ב), ולאפשר לצבא להתנהל באופן שיוכל למצות את כלל המשאבים כדי לנצח בשדה הקרב.

שילוב לוקח זמן ומצריך הדרכה נכונה ומתאימה. גודד "קרקל" הוקם מלכתחילה בתור מעורב, אך רוב הסגל הפיקודי לא היה רגיל לפקד על נשים. לאחר הכנה מתאימה למדו המפקדים למצות את יכולותיהם של החיילים והחיילות בצורה מיטבית (בן שלום

¹²⁵ השופט שטרסברג כהן בעניין אליס מילר: "חברה המכבדת את ערכי היסוד שלה ואת זכויות היסוד של חברה צריכה להיות מוכנה לשלם מחיר סביר על מנת שערך השוויון לא יעמוד ככלי ריק מתוכן" בג"ץ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט (4) 94

ותורג'מן, 2018). מחקר נוסף שנעשה על לוחמות בגדודי חי"ר-קל הראה שמפקדים לומדים עם הזמן איך להתייחס, וכיצד להדריך את המפקדים והמפקדות הצעירים: להתאים את סרגל המאמצים ללוחמות, לא להיבהל מלוחמת שבוכה, לזהות סימנים של מצוקה, לתווך השוואות ליחידות אחרות ולהתמודד עם יחסים רומנטיים ביחידה (Ben-Shalom, Lewin, & Engel, 2019).¹²⁶

השינוי התרבותי והארגוני שחל ביחידות הלוחמות הצריך התמודדות עם אמונותיהם של הלוחמים בנוגע לערעור מודל הגבריות הנמצא במרכז התפיסה המגדרית שלהם, כמו גם בתרבות הגברית הצבאית וביחידות הלוחמות (פרג'ון, ושפרן-גיטלמן, 2020). בכמה מן היחידות, שבהן השירות המשותף הוא עובדה קיימת זה שנים (קרקל ושאר גדודי החי"ר-קל גבולות – שלאחד מהן אף מונתה מפקדת גדוד שתחל את תפקידה בקיץ 2023 –¹²⁷ גדודי האיסוף הקרבי, בחטיבת החילוץ של פיקוד העורף ובמשמר הגבול), השינוי התרבותי כבר נעשה ומהווה דוגמה לתהליך הרצוי בשאר היחידות שייפתחו לנשים בתפקידי לחימה. צה"ל נחשב לדרך ההגשמה של האזרחות הישראלית-יהודית (Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2018; Levy & Sasson-Levy, 2008; Lomsky-Feder, & Sasson-Levy, 2007). ההיררכיה של המקצועות הצבאיים, שמתבטאת ביוקרה גבוהה של היחידות הלוחמות לעומת היחידות תומכות הלחימה, קשורה ישירות לתחושות היוקרה והכבוד, הסיפוק והמסוגלות של המשרתות והמשרתים (Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2007; Levy & Sasson-Levy, 2008). בעוד אצל הגברים השירות הצבאי יכול לשמש כמנוף לקריירה גם באזרחות, אצל הנשים זהו מצב זמני ומקומי בלבד (Sasson-Levy, 2002, 2003). לתפקידים שאינם פתוחים עבורן משמעות סמלית אדירה ולכן, מכיוון שהן לא משרתות כלוחמות או לא כלוחמות בכלל המערכים והיחידות, הן מוגבלות מבחינת התקדמותן בצבא ואינן יכולות לשרת בתפקידים יוקרתיים, מהם צומחים בעלי התפקידים הבכירים ביותר בצבא ובמדינה (כליפיאמיר, 2011; שפרן-גיטלמן, 2020א; שרביט ברוך, 2022). כך, נשים רבות מודרות משולחן מקבלי ההחלטות בפורום מטכ"ל, בממשלה ובעולם התעסוקה האזרחי, ואפשרויות הקידום וההשפעה שלהן נפגעות (שרביט ברוך, 2022). הדבר נכון לא רק לתפקידים ביטחוניים, אלא גם לתפקידים בכירים אחרים.

נשים בתפקידי לחימה מוכיחות עצמן בפעילות מבצעית מאז שנפתחה להן האפשרות לכך. הן פועלות מעבר לגבולות המדינה כטייסות וכחובלות, ובמוקדי חיכוך אלימים במסגרת שירותן ביחידות מג"ב, איסוף קרבי ובגדודי מערך הגנת הגבולות. רק לאחרונה, בפברואר 2023, לחמו במסגרת שירותן בגדוד "לביא הבקעה" לצד לוחמי חטיבת הקומנדו במבצע בעיר יריחו, והיו אלה שנתקלו במחבלים וכחלק מהפלוגה בגדוד הביאו לסיום המשימה

¹²⁶ יש לציין שבעקבות השילוב של קהילת הלהט"ב בצבא, על המפקדים והמפקדות ללמוד כיצד להתמודד עם יחסים רומנטיים גם בתוך יחידות לא מעורבות.

¹²⁷ אמיר בוחבוט, ממשיכה לשבור תקרות זכוכית: הקצינה שסיכלה חדירה ממצרים תפקד על גדוד חי"ר, וואלה, 13 ביולי 2022.

בהצלחה.¹²⁸ דוגמה נוספת היא הצל"ש שהעניק מפקד פיקוד הדרום למפקדת פלוגה בגדוד קרקל ב'2014, על תפקודה בהיתקלות עם מחבלים בגבול מצרים.¹²⁹ מכאן, שנשים לא רק שמשמשות בתפקידי לוחמה כבר כעת, אלא גם שהציבור רגיל לכך ונראה כי אנו בעיצומו של תהליך דה־מגדר שנכון יהיה לזרזו בצה"ל ולפתוח את כלל תפקידי הלוחמה בפני נשים, ככל שהן עומדות וכמובן גם הגברים ובשקיפות, במדדי הכשירות הנדרשת לכל תפקיד ותפקיד.

מקורות

אלון, י. (1987). *מערכות פלמ"ח*, הקיבוץ המאוחד.
 אמיר, נ. [צה"ל לבג"ץ: נשים ישרתו גם ב-669 ובמחלקות חי"ר מסוימות](#), התפרסם במקור ראשון, 7 ביוני 2022.
 בן־נון, א. [יש שוערת בשער: הגיבורות המפתיעות של יורו הנשים](#). התפרסם ב-YNET, 27 ביולי, 2022.
 בן שלום, ע. ותורג'מן, נ. (2018). על הגבול: פעולה משותפת ביחידות מעורבות מגדרית בגבול הדרום. *מערכות*, 478, 30–37.
 גבע, ש. (2022). 'סמוק דמה של הנערה מדמו של הנער': נפילתה של מרים שחור ומקומן של הנשים בפלמ"ח במלחמת העצמאות. *קתדרה*, 180, עמ' 91–114.
 דרוק, ד. (2017). *הגנה מרחבית – התיאוריה ויישומה ממלחמת העצמאות ועד מלחמת סיני*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
 דרומי, א. [מבחן פשוט ואמין למדידת כושרו של החייל](#). התפרסם בעיתון הארץ, 10 בינואר 2006.
 הורוביץ, נ., ושגיא, ק. (2010). *השילוב הראוי, חריגות וחריקות בהסדר המשותף*, יוה"ל.
 הראל־שלל, א. (2021). "חדר משלהן" בצבא ההגנה לישראל? – חוויותיהן של חיילות תומכות לחימה בחדרי מלחמה קדמיים. *חברה, צבא וביטחון לאומי*, (1), עמ' 31–49.
 הראל־שלל, א. ודפנה־תקוע, ש. (2020). *על ביטחון וחוסר ביטחון – הקרב הכפול של נשים לוחמות*. הוצאת פרדס.
 זיתון, י. [78 ק"ג, 1.66 מטר, 10 עליות מתח: צה"ל הציג תנאי סף לנשים ביחידות מובחרות](#). התפרסם ב-YNET, 7 ביוני 2022א.
 זיתון, י. [מפקד סיירת מטכ"ל בעד שילוב נשים: "לא הגיוני שלא בוחנים 51% מהאוכלוסייה"](#). התפרסם ב-YNET, 9 ביוני 2022ב.
 זיתון, י. [עתר לבג"ץ נגד צה"ל, ניצח – והפך ללוחם הראשון עם צליאק בסיירות: "אל תוותרו"](#). התפרסם ב-YNET, 7 ביולי 2022ג.
 כהן, ר., ודודוב, ה. (2012). מאפיינים פיזיולוגיים של נשים בענפי קרב. הבדלים בין המינים: רקע תיאורטי והמלצות מעשיות. *ספודט הישגי*, 11–17.
 כליפאי־אמיר, ג. (2011). הטמעת הראייה המגדרית: אסטרטגיה חדשה בצה"ל לקידום שוויון הזדמנויות. *מערכות*, 436, 28–35.
 לב ארי, ל., ראזר, מ., בן יוסף־אזולאי, נ., ואדלר, ר. (2016). מהדרה וסיכון להכלה ושילוב: בוגרי מסלולים ייחודיים בצה"ל בחיים האזרחיים, *מפגש*, כ"ד(43), 59–85.
 מלמד, ע. [תשכחו מהבר-אור: בוחן הכושר החדש של צה"ל](#). מתוך אתר מאקו, 24 בינואר 2019.
 לקויר, ז. (1977). *גרילה*. הוצאת מערכות.
 עירך־ונה, מ. ופזן, כ. (2018). שירות נשים לוחמות בצה"ל – המהפכה הנבלמת. *עדכן אסטרוטגי*, (4)20, 89–100.
 עמוס הראל, ["שילוב הטנקיסטיות בצה"ל: הצבא מזגזג בעמדתו ואמינותו נפגעת"](#). פורסם בעיתון הארץ, 29.12.2019.
 עפרון, י. (2000). לוחמות ואמהות. אתוס ומציאות במבחן בנות דור 1948. *עיונים בתקומת ישראל*, 10, עמ' 353–380.
 פרג'ון, ב. ושפרן־גיטלמן, ע. (2020). *שילוב נשים בצבא ובתפקידי לוחמה: השוואה בינלאומית – חוות דעת לצוות בראשות האלוף יואל סטריק*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 פינקל, מ. (2018). שמרנות מבחירה לעומת חדשנות בבניין הכוח – הצורך באיזון מחודש. *בין הקטבים*, 18, עמ' 79–89.

¹²⁸ אמיר בוחבוט, [הבקתה המסתורית מעץ וההיתקלות הדרמטית – שנגמרה בחיסול חוליית חמאס](#), וואלה, 11 בפברואר 2023.
¹²⁹ אמיר בוחבוט, [ממשיכה לשבור תקרות זכוכית: הקצינה שסיכלה חדירה מצרים תפקד על גודו חי"ר](#), וואלה, 13 ביולי 2022.

- קובוביץ, י. [הלוחמות שסובלות מפוסט טראומה מנהלות קרב בשתי חזיתות](#). פורסם בעיתון הארץ, 14 באפריל 2021.
- רמתי דביר, א. [עבור נערות רבות שיעור חינוך גופני מביך ומבייש. הגיע הזמן לשינוי](#). פורסם בעיתון הארץ, 22 ביוני 2022.
- שפרן-גיתלמן, ע. [כשזה מגיע לשירות צבאי, רק נשים נאלצות להתכופף](#). פורסם בעיתון הארץ, 17 באפריל 2019.
- שפרן-גיתלמן, ע. (2020א). [שילוב נשים ביחידות לוחמה בצה"ל – חוות דעת לצוות בראשות האלוף יואל סטריק](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שפרן-גיתלמן, ע. (2020ב). [שילוב נשים בצה"ל בראי פקודת השירות המשותף – מחקר מדיניות 143](#). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שרביט ברוך, פ. (2022). פתיחת כלל תפקידי הלחימה בצה"ל בפני נשים. [עדכן אסטוטגי, 25\(1\)](#), 101-106.
- תירוש, י. ["עמדתו של קובי ניב מנותקת וטהרנית"](#). התפרסם בעיתון הארץ, 19 במרס 2017.
- Ben-Shalom, U., Lehrer, Z., & Ben-Ari, E. (2005). Cohesion During Military Operations: A Field Study on Combat Units in the Al-Aqsa Intifada. Inter-University Seminar on Armed Forces and Society.
- Ben-Shalom, U., Lewin, E., & Engel, S. (2019). Organizational Processes and Gender Integration in Operational Military Units: An Israel Defense Forces Case Study. *Gender Work and Organization*, 26, 1289-1303.
- Foulis, S. A., Sharp, M. A., Redmond, J. E., Frykman, P. N., Warr, B. J., Gebhardt, D. L., Baker, T. A., Canino, M. C., & Zambraski, E. J. (2017). "US Army Physical Demands Study: Development of the Occupational Physical Assessment Test for Combat Arms Soldiers". *Journal of Science and Medicine in Sport*, 20(4), 574-578.
- Farrell, & Terriff, T. (2002). The Sources of Military Change: Culture, Politics, Technology (Farrell & T. Terriff, Eds.). Lynne Rienner Publishers.
- Harel-Shalev, A. (2021). Women in the Military in Israel. In P. R. Kumaraswamy (ed.), *The Palgrave International Handbook of Israel*. Singapore: Palgrave Macmillan.
- Harel-Shalev, A., & Daphna-Tekoah, S. (2020). *Breaking the Binaries in Security Studies: A Gendered Analysis of Women in Combat*. New York: Oxford University Press.
- King, A. (2013). Women in Combat. *The RUSI Journal*, 158(1), 4-11.
- Levy, G., & Sasson-Levy, O. (2008). Militarized Socialization, Military Service, and Class Reproduction: the Experiences of Israeli Soldiers. *Sociological Perspectives*, 51(2), 349-374.
- Lomsky-Feder, E. & Sasson-Levy, O. (2018). *Women Soldiers and Citizenship in Israel: Gendered Encounters with the State*. London and New York: Routledge.
- Lorber, J. (2000). Using Gender to Undo Gender: A Feminist Degendering Movement. *Feminist Theory*, 1(1): 79-95.
- Lorber, Judith. 2005. *Breaking the Bowls: Degendering and Feminist Change*. New York: Norton.
- MacKenzie, M. (2015). *Beyond the Band of Brothers: The US Military and the Myth that Women Can't Fight*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marouf, Hanar. [Peshmerga Female Fighters: From Frontline to Sideline](#). Published in Washington-institute, October 10th, 2018.
- Nindl, B. C. et al. (2017). Functional Physical Training Improves Women's Military Occupational Performance. *Journal of Science and Medicine in Sport*, 20(4), 591-597.
- Rosman, E. (2020). The Pink Tank in the Room: The Role of Religious Considerations in the Discussion of Women's Combat Service – The Case of the Israel Defense Forces. *Religions*, 11, p. 557-576.
- Sasson-Levy, O. (2002). Constructing Identities at the Margins: Masculinities and Citizenship in the Israeli Army. *The Sociological Quarterly*, 43(3), 357-383.
- Sasson-Levy, O. (2003). Feminism and Military Gender Practices: Israeli Women Soldiers in "Masculine" Roles. *Sociological Inquiry*, 73(3), 440-465.
- Sasson-Levy, O. (2011). Research on Gender and the Military in Israel: From a Gendered Organization to Inequality Regimes. *Israel Studies Review*, 26(2), 73-98.
- Sasson-Levy, O., & Amram-Katz, S. (2007). Gender Integration in Israeli Officer Training: Degendering and Regendering the Military. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 33(1), 105-133.
- Sandra C. Taylor (1998) Long-Haired women, short-haired spies: Gender,

espionage, and America's war in Vietnam, *Intelligence and National Security*, 13:2, 61-70.
Toivanen, M., & Baser, B. (2016). Gender in the representations of an armed conflict: Kurdish female combatants in French and British medias. *Middle East Journal of Culture and Communication*, 9(3), 294 – 314.

ביקורת ספרים

ציפי גושפנץ, צלילה במים עכורים – פרשת הצלילות במי הקישון

כתופעה ארגונית, חיפה: פרדס הוצאה לאור 2021

רינת גולד גזית

בעבר יועצת משפטית באגף השיקום במשרד הביטחון, כיום עוסקת במחקר וייעוץ בנושא זכויות נכי צה"ל. כותבת הספר זכויות נכי צה"ל, בניברוק: בורסי הוצאה לאור 2019

במוקד הספר עומדת פרשת הצלילות בקישון והמשך אימוני הצלילה של היחידות המיוחדות של חיל הים בנחל, גם כשבעיית הזיהום במימיו כבר הייתה ידועה ומוכרת. הפרשה טלטלה את המדינה בשנת 2000, עם פרסום טענותיהם של צוללי הקישון. הלוחמים טענו שהצלילה במי הקישון גרמה לתחלואה מוגברת בקרבם ותבעו שהמדינה תקבל אחריות לנזקי הבריאות שנגרמו להם עקב הצלילות בנחל. בעקבות זאת הוקמה ועדת שמגר, אשר ממצאיה והמלצותיה משמשים כאחד ממקורות המידע המרכזיים למחקר המוצג בספר. גושפנץ אף זכתה לראיין את נשיא בית המשפט העליון לשעבר, השופט מאיר שמגר, ובתבונה רבה הביאה את הריאיון במלואו לקהל הקוראים, מה שמספק הצצה לנקודת המבט הייחודית והמרתקת של שמגר.

השאלה שמעמידה הכותבת בבסיס המחקר נוכח חשיפת ההתנהלות בפרשה היא, בפשטות – איך ייתכן? התשובה מוצעת מנקודת מבט ארגונית. נקודת מבט זו ממסגרת את הרקע התאורטי העומד בבסיס המחקר שערכה ושעליו מבוסס הספר, ואת הכיוון המחקרי המוגדר בספר, באופן הבא: "ביאור, ניתוח והסבר היחסים בין יחידים וקבוצות וההקשר הארגוני, ובחינת השפעתם על דפוסי ההתנהלות בפרשת הקישון" (עמ' 17). משקל מיוחד מעניקה גושפנץ לעובדה שצה"ל, כארגון, מונחה בפעילותו על-ידי קוד אתי.

ואומנם, המחקר המוצג בספר בודק את ההיבטים הארגוניים של הפרשה מזוויות תאורטיות שונות, תוך בחינה, בין השאר, של האתיקה הצה"לית (פרק 2), נורמות ומוסכמות בראי התקופה (פרק 5), מאפיינים סביבתיים ומצביים (פרק 6), דפוסי התקשורת ומנגנוני הבקרה (פרק 7), ערכים, תפיסות ודעות מקצועיות (פרק 8), והתרבות הארגונית ורוח היחידה (פרק 9). בחינה שיטתית נרחבת זו היא מקור החזקה של המחקר אולם גם מקור החולשה שלו.

גושפנץ פורסת בפני הקוראים קשת רחבה של גורמים המשפיעים על תפקוד צה"ל כארגון דינמי ורב-ממדי. ההיבטים הארגוניים התאורטיים וזווית המבט הייחודית הבוחנת כל תאוריה מובאים בשיטתיות ומוצגים היטב בהקשר של פרטי מקרה הבוחן שבבסיס המחקר. בחינת התאוריות באמצעות מקרה הבוחן נעשית בקפדנות, תוך הבהרת המושגים

הרלוונטיים והקשרם לפן הארגוני. לצד כל ייצוג של תאוריה מובאים ציטוטים מידיעות, פרוטוקולים, תכתובות וראיונות, שכמו מקימים את התאוריה לחיים ומאפשרים לקורא לפגוש יישום מדויק שלה, מהתאורטי למעשי.

עם זאת, למרות המאמץ להציג את מקרה הבוחן במשקפי התאוריה הנבחנת, חסר לטעמי ברור בזווית ביקורתית שיבחן עד כמה התאוריה אכן יכולה להסביר את ההתנהלות הנבדקת. כך, למשל, בפרק העוסק בדפוסי התקשורת בארגון מצוין מקרה של "קצר בתקשורת": בחיל הים מודעים היטב לסכנות שאורבות במי הקישון לספינות העוגנות שם (עמ' 77), ואומנם ננקטים צעדים לטיפול בספינות, אולם לא נעשית עלידי המפקדים ההשלכה המתבקשת על בריאות הצוללים בקישון. לעניין זה ניתנו עלידי מפקדים הסברים כמו "לא ידענו שצוללים שם" (עמ' 94) ועוד. קבלת הסברים אלה כפשוטם עלידי הכותבת מותירה את הקורא בתחושת חוסר נוחות ותהייה; מדובר ביחידות מובחרות של חיל הים, שראייה רחבה מחד ותשומת לב לפרטים מאידך הן בבחינת מושכלות יסוד של פעילותן. כיצד ייתכן שמפקדי אותן היחידות והממונים עליהם לא עשו את הקישורים המתבקשים אף שהמידע היה נתון וזמין? שאלה זו נותרת ללא מענה ומחדדת את תחושת הקורא שההסבר שהציגו המפקדים אינו מספק, וכי חייב להיות דבר מה נוסף.

בספר עובר כחוט השני, ובהקשרים שונים, ההיבט המקצועי-מבצעי. אנו רואים זאת בתיאור של עצימת העיניים במסווה של שיקול דעת מבצעי (עמ' 87), בהתייחסות הנרחבת של המרואיינים לאתוס המבצעי (עמ' 80, 99, 102, 107) ובאמירה המפורשת של המרואיינים כי צורך מבצעי קודם להמלצה שלא לצלול (עמ' 82).

כך, בעוד המחקר מתמקד במבנה הארגון, בתהליכי העבודה וברוח הארגון, כפי שמשתקף גם בקוד האתי שלו, נראה כי הלכה למעשה, נקודת המפתח של בחינת האירוע צריכה הייתה להיות דווקא מטרת הארגון. אומנם רוח הארגון אמורה להיות מעוצבת ולשרת את מטרותיו, אך בחינת התאוריות הארגוניות השונות ויישומן מתוך התמקדות במטרת-העל של הארגון, היו יכולים לסייע בבחינה הביקורתית של התאוריות הארגוניות ושל מידת הרלוונטיות שלהן לנסיבות העניין.

פרק הסיכום עוסק במעבר מתאוריה למעשה, ומחדד את הצורך ביתר ביקורתיות מצד הכותבת כלפי התאוריות הנבחנות, ומידת התרומה שלהן להבנת מקרה הבוחן. בין השאר מוצגת השפעת ההקשרים הסביבתיים, והקשר האפשרי בין אדישות הציבור בתקופה הרלוונטית למפגעים סביבתיים והמשך הצלילות בקישון. בהקשר זה מתעוררות השאלות: האם אדישות הציבור כלפי זיהום סביבתי אומנם רלוונטית, בעוד הגורמים המוסמכים בחיל הים ידעו על הזיהום ונקטו צעדים לצמצם את השלכותיו רק בטיפול בספינות, ולא בצוללים? בנסיבות אלה, דומה כי נקודת מבט זו פחות רלוונטית לאירוע הנבחן. הימנעות הכותבת מאמירות ביקורתיות ברורות, והימנעות מהעדפה של הסבר אחד על פני האחר, מותירה את הקורא עם אוסף הסברים תאורטיים ותחושה שאם הכול אפשרי ורלוונטי, לא ברור מה נכון לעשות עלימנת למנוע את המחדל הבא, בבחינת "תפסת מרובה – לא תפסת".

אחת המסקנות החשובות של הכותבת נוגעת לקיומה של תת-תרבות בתוך הארגון, אשר יוצרת מעין תקן פנימי ייחודי, ועשויה לסייג ערכים ונורמות שנקבעו על-ידי הארגון (עמ' 125). מסקנה זו מעלה שאלה בנוגע ליחידת הבדיקה שעסקה במחדל הקישון, ומזמינה לשנות את אופן הבדיקה. כך עולה התהייה, האם נוכח יצירת תת-תרבות ארגונית ביחידות בשטח, נכון יותר לבחון ולנתח את האירועים "מלמטה למעלה", כלומר, מהשטח אל הארגון, במקום מהארגון אל השטח?

בחינה שעורכת גושפנץ בנוגע להשפעת יחידים וקבוצות על מטרות הארגון וערכיו מובילה אותה למסקנה הבאה: "הוכח שהאופן שבו יחידים המשתייכים לאותה קבוצה תפקידית מקצועית (מפקדי שייטת וילת"מ) פירשו את מטרות הארגון, והדעות המקצועיות שגיבשו לעצמם הם שעיצבו דפוסי החלטה והתנהלות שסותרו ערכים ונורמות אתיות [...] באופן זה מטרות, הנחיות ונהלים ניתנים לפרשנות על-פי ההקשר המיידני המועדף. הדבר מסביר כיצד הפרשנות של המציאות (הקישון המזוהם כאתגר מקצועי וסימולציה טובה), והטענה שבאמצעות פרשנות זו ניתן להשיג מטרות חשובות (פיתוח הכשירות המבצעית והכנה ל"יום פקודה"), הפכו את האימון בתנאי הזיהום הקשים לדפוס מקובל וראוי בקרב המפקדים והחיילים במשך עשרות שנים" (עמ' 127).

יחידת הבדיקה הרלוונטית, אם כך, היא תת-הקבוצה הפועלת בשטח, ויש לבחון את הפער בין הקוד הפנימי של אותה תת-קבוצה ובין הקוד של הארגון בכללותו. נקודה זאת באה לידי ביטוי במבט הביקורתי והחשוב שמפנה גושפנץ לעבר הפער שבין האתיקה לפרקטיקה, וה"סכיזופרניה המוסרית" שבה פועלת המערכת הנבחנת: "בצד החובה להכין את הכוח ל"יום פקודה" עומדת אחריותם להבטיח שלא ייווצרו סיכונים מיותרים" (עמ' 130).

מכאן מובילה גושפנץ את הקורא לבחינת העיסוק באתיקה בצה"ל, תוך מתיחת ביקורת על הדרך שבה נלמד הנושא בארגון ועל האופן שבו הוא מיושם, ומציעה מתווה לשיפור וקידום נוכחות האתיקה במרחב הצבאי.

בהקשר זה מפנה הכותבת את הקורא למחקרים המציגים את הצורך להטמיע את האתיקה בהליכי החשיבה ("לחשוב אתיקה") ובתהליכי קבלת ההחלטות. "בהיבט הפרקטי", היא מדגישה, "המשמעות היא שהפעילות הפיקודית תוערך לא רק על-פי התוצאה בלבד (מערך הכוחות וביצוע המשימה), אלא גם על-פי מידת ההלימה של השיקולים והבחירות הפיקודיות לרוח הארגון ולערכיו" (עמ' 135).

מטרה זאת אכן מוצאת ביטוי במתווה המוצע להטמעת האתיקה בצבא, אשר מתמקד ב"מיסוד לימודי אתיקה והטמעתם בתהליכי הפיתוח של המנהיגות הצבאית הצה"לית". גושפנץ מציעה למנות "אתיקן ראשי" ולהקים גוף מרכזי שיעצב וינהל את תהליכי הלימוד והחינוך לאתיקה בצה"ל (עמ' 133).

מסקנת הכותבת והמלצותיה נכונות, ראויות ואף מתבקשות. ואולם נוכח הבעייתיות הכרוכה בפעילותה של תת-הקבוצה והתנהלותה בשטח, קשה שלא לתהות עד כמה יצלחו

התפיסות האתיות לחלחל לגופים הרלוונטיים, ומה יתרחש בתקופת הביניים עד להטמעה הנדרשת.

גושפנץ חותמת את הספר במבט לעתיד ובציטוט של קצין רפואה ראשי דאז, בעדותו בפני ועדת שמגר: "יש עוד קישונים נוספים בצבא, וצריך למגר אותם". המתווה שהיא מציעה יסייע למגר "קישונים נוספים", אולם יש לנקוט צעדים נוספים שיובילו ישירות לשטח ויסייעו "להביא לשינוי המיוחל" (עמ' 137).

ואחרי הכול, לא אוכל להתייחס לנושא הקישון בלי להתייחס ללוחמים אשר צללו בקישון ונפגעו, אלה שקריאתם לקבלת אחריות מצד המדינה הביאה להקמת ועדת שמגר. שר הביטחון דאז שאול מופז אימץ בזמנו את המלצת נשיא בית המשפט שמגר באופן ששיקף קבלת אחריות ראויה וערכית של המדינה כלפי נפגעי הקישון. ואולם הרחק מאור הזרקורים, בשנים שחלפו מפרסום מסקנות הוועדה, חלה נסיגה של ממש במימוש האחריות של המדינה לטיפול בלוחמים אלה, והדבר הוביל להקמת קול זעקה נוסף. רק אז השכילו האחראים לטיפול להתפנות לתיקון ההתנהלות כלפי אותם הלוחמים. היבט זה של אחריות המדינה כלפי מי שנפגע בעת פעילות למענה הוא היבט משלים, גם ברמה האתית-מוסרית. הדיון בנושא זה כתופעה מחייב המשך בדיקה וביורור, ולצורך כך ניתן ללמוד רבות מהמחקר היסודי, השיטתי והמקיף שערכה גושפנץ בנוגע להיבטים הצבאיים, האתיים והארגוניים סביב פרשת הקישון.

**אורי ביאלר, לא לבדד: מדיניות החוץ של ישראל, קריית שדה בוקר: מכון
בןגוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בןגוריון בנגב 2022
ד"ר אייל רובינסון**

המחלקה למזרח תיכון ולמדע המדינה, אוניברסיטת אריאל

ספרו רחב היריעה של פרופ' אורי ביאלר מנתח באזמל חד את הניואנסים הדקים ביותר של יעדי מדיניות החוץ הישראלית ויישומם בעשורים המעצבים של המדינה, ולוקח את הקורא למסע היסטורי בסיפורה של הדיפלומטיה הישראלית – מסעו של עם, אומה, מדינה, במים הסוערים של המערכת הבין-לאומית במאה ה-20. הספר בנוי מארבעה שערי-על, שכל אחד מהם מהווה נדבך יסוד באותו סיפור מעצב, המגולם תחת הכותרת המתכללת "מדיניות החוץ של ישראל".

ראשית, הספר צולל אל נבכי העבר. כדרך של תנועות לאומיות החותרות למימוש הזכות להגדרה עצמית, מדיניות החוץ הישראלית שואבת את יסודותיה הרעיוניים והביצועיים מחזון אידאולוגי נרחב ושפתני, שראשיתו שנות דור לפני קום המדינה בפועל, במאי 1948. תחת כותרת-העל "התל ההיסטורי", ביאלר מיטיב לפרוס את אותה "קפסולה רעיונית" ומקיים דיאלוג עם מושג הריבונות בהקשר היהודי והישראלי, החל בגלגוליו המודרניים בראשית התנועה הציונית, עבור לתקופת היישוב בין מלחמות העולם, וכלה בביטויים המודרניים שגולמו בבניין הבית השלישי – תקומת מדינת ישראל העצמאית. כך, הכותב מקדיש יריעה רחבה לדיון בתופעת השתדלנות היהודית ביבשת הישנה, הנגזרת ממצאות של נחיתות ומתבססת על קשרים בין הריבון ובין השתדלן, ולביטויים המודרניים יותר של "דיפלומטיה כלל-יהודית", הנושאים אדוות עד ימינו אנו.

כפי שביאלר מיטיב לתאר, דברי הימים של מדיניות החוץ של ישראל שזורים כחוט השני גם בעמודי התווך הנוספים של המדינה בראשית דרכה – המאבק המתמשך על הביטחון הלאומי, הצורך הנואש לגייס מימון נרחב לבניית תשתיות ולקליטת עלייה המונית, והחתימה הבלתי פוסקת להכרה בין-לאומית. במובן זה, הרושם המתקבל הוא שכלל לא ניתן בפועל להפריד בין מדיניות "חוץ", למדיניות "ביטחון" ולמדיניות "כלכלית", נוכח היותן נדבכים משלימים של בניין המדינה בראשית דרכה, ובמובנים רבים גם כיום. כנגזרת מכך, מתחוויר גם ההקשר הרחב למאבקו המתמשך של שירות החוץ הישראלי להכרה בפעילות הדיפלומטית כרכיב בלתי נפרד בקהיליית המודיעין והביטחון – צעד שמקרין בראש ובראשונה על תחושת השליחות של משרתיו. את הדיאלקטיקה העדינה בין גוני המדיניות הללו מנתח ביאלר בשער השני ("מטרות במבחן המעשה"), המדלג ביד בוטחת בין המאבק להכרה בין-לאומית, חתימה מתמדת לגיבוש שותפויות ובריתות – גם בזירות שאינן "טבעיות" – ובין המאמץ הרב-ממדי לביצור חוסנה של המדינה היהודית עלידי

קליטת עלייה ממגוון גלויות. כך, המיקוד הניכר של הספר בזירת העלייה והקליטה (פרק 7, "שלח את עמי") מרמז על ההצלחה הכבירה ביישום נדבך המדיניות הבסיסי הזה בדנ"א של הדיפלומטיה הישראלית – מדינת ישראל תעשה כל שלא ידה, הן בזירה המדינית והן בתוך החשאי, כדי להביא את בניה ובנותיה לחוף מבטחים.

בבואו לבחון את הממד האסטרטגי ביחסי החוץ של ישראל (חלק שלישי, "יחסים אסטרטגיים"), ביאלר ממקד את האלומה במערכת היחסים בין ישראל לצרפת בעשורים הראשונים של המדינה, ובמשענת האסטרטגית המעצמתית המרכזית של ישראל דהיום – ארצות-הברית (שאת היחסים עימה הוא מגדיר כ"לבה של מדיניות החוץ והביטחון הישראלית"). בהקשר הצרפתי, הספר ממחיש כי מרחבי האינטרס המשותפים, התשומות והתמורות בקשר שבין ישראל לצרפת נגזרו בעיקר מהפריזמה התועלתנית, כשמעל הכול מרחפת המטרה הגרנדיוזית שהציב בן-גוריון ב-1949 – לחתור לפיתוח נשק גרעיני. הסיוע המהותי – והדרמטי מבחינה היסטורית – שהגישה צרפת לישראל בבניית יסודות הפרויקט הגרעיני שלה, שהתמקד ברכישת הידע המדעי הנדרש ובהוצאה לפועל של ההיבטים הקריטיים של התוכנית, הוא זה שאפשר בפועל את השגת היעד השאפתני הזה בחלוף כשני עשורים. לצד זאת, ההישענות על תעשיית הנשק הצרפתית בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה הייתה אינסטרומנטלית ליכולתה של ישראל לעמוד במבחנים הצבאיים הרבים שהונחו לפתחה, ובתמורה שילמה ישראל בעיקר במטבע של מוטת השפעה צרפתית כלכלית ותרבותית באזור (דוגמה בולטת לכך היא החלטת הממשלה לאפשר לימודי צרפתית כשפה זרה במערכת החינוך בישראל), לצד שדרוג מעמדה של תעשיית הנשק הצרפתית בשוק העולמי.

בפרספקטיבה היסטורית מדויקת ובאבחנה דקה מתאר הכותב כיצד לאחר דחיית "ימי הזוהר" בקשרי ישראל-צרפת, הלכו והתגבשו הקשרים האסטרטגיים עם ארצות-הברית לאחר מלחמת ששת הימים. זאת, לאחר כמעט שני עשורים "קרירים" בין הצדדים לאחר כהונת טרומן, שלאורכם נמנעה ארצות-הברית מהענקת נשק וסיוע כלכלי משמעותי לישראל. בנקודה זו, מתקיים ויכוח דיאלקטי מעניין בשאלה, מתי למעשה החל עידן "היחסים המיוחדים" בין המדינות (עמ' 270–273), כשברקע נפרסים עמודי התווך המשמעותיים ביחסים – האינטרס הלאומי האמריקני; תפקיד הלובי הפרו-ישראלי בארצות-הברית; והתרבות הפוליטית האמריקנית. עם אלה, נזכרים גם היבטים דוגמת התמיכה של הקהילה האוונגליסטית העצומה במדינת ישראל ובמאבקה לתקומה בארץ ישראל; הערכים הדמוקרטיים המשותפים ומיקומה האסטרטגי של ישראל כ"דמוקרטיה היחידה במזרח התיכון"; ובשנים האחרונות – הקשרים בין הרפובליקנים האמריקניים ובין המחנה השמרני בישראל. יסודות רעיוניים אלה אמנם נדונים בספר, אך אינם מצויים במוקד השיח בנושא תפקידה של ארצות-הברית במדיניות החוץ של ישראל. במקומם, תופסת התמיכה האמריקנית – בחומר וברוח – בפרויקט הגרעיני הישראלי את חלק הארי של הדיון (עמ' 275–301), באופן שמתכתב עם התפקיד האינסטרומנטלי שמילאה צרפת במישור הזה. במובן זה, ניכר כחוט השני לאורך הספר כי הכותב רואה בחתירה הישראלית

ל"תעודת ביטוח" גרעינית רכיב יסודי ובלתי נפרד מתפיסת החוץ והביטחון הישראלית המודרנית, שמשפיעה באופן רב-ממדי על מעמדה, צביונה וביטחונה העצמי של מדינות החוץ שלה.

לצד אלה, מערכת היחסים עם מדינות אפריקה שמדרום לסהרה זוכה גם היא להכרה כ"אסטרטגית", אף שזו כשלה במבחן התוצאה של יצירת פריצת דרך דיפלומטית עבור ישראל. הספר פורס את מטרת היסוד – גיבוש מעטפת לגיטימציה, תמיכה והכרה מסיבית של עשרות מדינות באפריקה – בעידן שבו התמודדה ישראל עם תחושת בידוד וניכור עולמי גוברת – באופן שיקנה לה מעמד משופר מעל הבמה הבינלאומית. "ירח הדבש" ביחסים אלה נמשך בין 1957–1973, התמוטט באחת לאחר מלחמת יום הכיפורים, ובינואר 1974 פחת מספרן של הנציגויות הדיפלומטיות הישראליות ביבשת מ-32 לחמש בלבד.

כהמשך ישיר לממד האסטרטגי, ביאלר בוחן במבט מעמיק ומדוקדק את אחת ההצלחות הדיפלומטיות הכבירות בהיסטוריה הקצרה של מדינת ישראל – חתימת הסכם השלום עם מצרים, ועימו הסרת מעטפת הבידוד המדיני האזורי, ו"מכשול ההכרה" הקריטי, שנפרץ דווקא אל מול הגדולה והחשובה שבמדינות ערב דאז (חלק רביעי, "שלום"). על אף ההישג ההיסטורי, חלק זה מיטיב לשזור בתוכו גם את "מפל הציפיות" שטמון בהיעדר מימוש הנורמליזציה האזרחית (סעיף 3 בחוזה השלום, שהבטיח יחסים תרבותיים וכלכליים מלאים). ואולם, כפי שמדגים הכותב, גם אותו "שלום קר" שרד את מבחן הזמן, ועמד במבחנים כבירים – ממלחמת לבנון הראשונה, וכלה בשורת משברים ארוכה בזירה הפלסטינית (לרבות במהלך האנתפאדה הראשונה והשנייה, והמבצעים הצבאיים הישראליים בעזה לאחר הנסיגה מהרצועה). כך, ביאלר קובע כי מצרים "נטשה את דרך המלחמה ביחסיה עם ישראל, ואף יצרה עימה שיתוף פעולה צבאי נגד חמאס ואיראן" (עמ' 330). דברים אלה מקבלים משנה תוקף בבחינת אירוע משברי פוטנציאלי ביחסים הדו-צדדיים – ירידת הנשיא חסני מבראכ מן הבמה בראשית 2011, והחלפתו בידי איש "האחים המוסלמים", מחמד מרסי, בבחירות ביוני 2012. כחצי שנה לאחר מכן, עם פרוץ מבצע "עמוד ענן" ברצועת עזה, עמדה מערכת היחסים במבחן משמעותי של הסלמה צבאית בין ישראל ובין חמאס – תנועת "אחות" של מפלגת המשטר בקהיר דאז – ויכלה לו. עוד קודם לכן, במהלך תקופת המעבר שבין משטר מבראכ לעליית מרסי, צלחו היחסים אירוע משברי נוסף – תקיפת שגרירות ישראל במצרים בספטמבר 2011, שגררה פינוי חירום של צוות השגרירות.

לצד הישגים אסטרטגיים אלה, הרושם הוא כי במבטהעל שמשרטט הספר על המשענות המדיניות הקריטיות למדיניות החוץ הישראלית, מושם דגש מועט על מקומו של האיחוד האירופי – שותף הסחר הגדול ביותר של ישראל, ש-27 חברותיו דהיום מייצגות מעל 30% מסך הייצוא המקומי. השותפות הישראלית עם האיחוד האירופי נגזרת מהסכמי התאגדות ותוכניות פעולה משותפות שגובשו לאחר הסכמי אוסלו, ומסדירים שורה ארוכה של שיתופי פעולה מדיניים, אקדמיים (דוגמת ההשתתפות הישראלית בתוכנית Horizon), ליברליזציה של סחר, תיירות, תנועה חופשית של הון ושירותים, ויחסים תרבותיים חוצי

גבולות. במסגרת זו, האיחוד נוטל חלק גם במסגרות מ"מ מדיני בין ישראל לפלסטינים (דוגמת רביעיית "הקוורטט לענייני המזרח התיכון"), ומציב כוחות פיקוח ובקרה מטעמו באזור. כנגזרת מכך, המשקל האירופי במדיניות החוץ הישראלית מהותי, ואסטרטגי גם בפרספקטיבה צופת פני עתיד. זאת, במיוחד בהינתן תפקידה הייחודי ביותר של גרמניה בביטחון הלאומי הישראלי, הן באספקה – לפי פרסומים זרים – של צוללות מתקדמות שביכולתן לשאת ראשי נפץ גרעיניים (נושא שהספר בוחן בהרחבה בהקשרים אחרים), והן במתן מעטפת תמיכה מדינית בין-לאומית חזקה הנשענת על הזיכרון ההיסטורי של השואה.

נדבך נוסף של מדיניות החוץ הישראלית שזוכה לביטוי מועט יחסית בספר הוא תפקידם של שירותי המודיעין וקהילת הביון בישראל בגיבוש, עיצוב והוצאה לפועל של יחסי החוץ שלה בזירות שונות. עוד לפני קום המדינה, פעל שירות הידיעות של ההגנה (הש"י) להידברות עם גורמים במרחב, פעילות שהמשיכה במסגרת הגג של שירותי המודיעין של מדינת ישראל הצעירה. גם בעידן המודרני, גופי ביטחון מחזיקים בסמכויות מהותיות בניהול למעשה של יחסי החוץ של ישראל במישור החשאי, בדגש על תחזוקת קשרים מדיניים ומודיעיניים עם שותפים שונים שאינם מקיימים קשרים דיפלומטיים רשמיים עם מדינת ישראל. בין אלה, בולטים המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים (באמצעות אגף "תבל" של הארגון), שירות הביטחון הכללי (שב"כ), המטה לביטחון לאומי (מל"ל) ואגף המודיעין של צה"ל (אמ"ן), לצד גופי ביטחון קטנים יותר במשרד הביטחון ובמשרד ראש הממשלה, האמונים על ניהול קשרים אלה, ומשחקים תפקיד מהותי בתמונה הכוללת של אותה "מדיניות חוץ" ישראלית. אגף "תבל" במוסד, לבדו, מקיים קשרים ביטחוניים-מדיניים עם כ-150 מדינות וארגונים בין-לאומיים, ובאמתחתו נציגויות ייעודיות בעשרות יעדי מפתח לשם כך. מלבדם, פרח בעשורים האחרונים תפקידם של גופים מדינתיים רבים המקיימים פעילות "קשרי חוץ" מול מקבליהם בעולם, ובפועל ממלאים משימות דיפלומטיות בהיותם נציגים רשמיים המבטאים בעבודתם אינטרסים ישראליים רחבים. תופעה זו הביאה לירידה של ממש במעמדו של משרד החוץ בניהול הדיפלומטיה הישראלית, והגיעה לנקודת רתיחה עם "הכינור המשני" שניגן המשרד בפריצת הדרך של החתימה על "הסכמי אברהם".

במבט מסכם, ספרו של פרופ' ביאלר מנגיש לקורא מיפוי נרחב, יסודי ומבוסס היטב של מכלול המטרות, האינטרסים ועקרונות הפעולה המעצבים של הדיפלומטיה הישראלית לדורותיה, ומהווה מעיין ידע של ממש בשדה המחקר הזה.

**Eyal Ben-Ari and Vincent Connelly, Contemporary Military Reserves,
Abingdon: Routledge, 2023**

ד"ר דותן דרוק

מרצה מן החוג במחלקה ליחב"ל, האוניברסיטה העברית; מרצה מן החוג באוניברסיטת חיפה;
עמית מחקר במחלקת היסטוריה של צה"ל ומדריך אקדמי במכללות הצבאיות

אסופת המאמרים שערכו בן-ארי וקונלי תורמת תרומה מהותית למחקר על מערכי מילואים במדינות דמוקרטיות, ומאירה צדדים פחות נחקרים של מערכי מילואים בצבאות (עמ' 1). האסופה היא תוצר של סדנה בנושא שנערכה ב-2018 באוניברסיטת אקסטר בבריטניה ועובדה לספר ערוך. מאחר שהסוגיות לבחינה במערכי המילואים בצבאות של מדינות דמוקרטיות כמעט לא השתנו בשנים האחרונות, וככל הנראה ילוו אותנו בשנים הבאות – ובעתיד הקרוב אולי אף ביתר שאת, בשל מלחמת רוסיה-אוקראינה המתחוללת באירופה מפברואר 2022 – הרי יש באסופה זו כדי לאפשר מבט רב-ממדי לבחינת הנושא. לנוכח ההשתנות שחלה באופי המלחמות במהלך העשורים האחרונים, מנפילת ברית-המועצות וביתר שאת במלחמה המתחוללת בשנה האחרונה באוקראינה, מדינות דמוקרטיות נדרשו לחשוב מחדש על הצבאות שלהן ובכך גם על מערכי המילואים המהווים חלק מהם. מערכי המילואים בצבאות דמוקרטיים, ולא רק, הם מרכיב מרכזי בעוצמה הצבאית, וניתן לגייסו ולהפעילו באופן שיביא להשגת המטרות הצבאיות בעימותים. עורכי הספר טוענים שלמרות העיסוק הרב שמאפיין מדינות דמוקרטיות באופי הצבאות שלהן, במשימות הצפויות או הרצויות להם וכן במשאבים המוקצים כדי לקיים אותם, הרי העיסוק במערכי המילואים שולי, ולכל הפחות לא מייצג כראוי את המורכבות של מערכים אלה במדינות דמוקרטיות. לכן, הספר מציב מסד ידע מחקרי הבדוק את המאפיינים של מערכי המילואים בצבאות במדינות דמוקרטיות באופן שיכול לסייע להבין טוב יותר את הדרך שבה מאורגנים צבאות ואת המורכבות של מערכי מילואים, לא רק מזוויות מבט צבאיות אלא ממגוון היבטים, בהם קריירות צבאיות ואזרחיות, דינמיקות משפחתיות, חוקים, תגמול ותמריצים ואת מקומם בחיים הפוליטיים. העורכים מדגישים את העובדה שצבאות המערב הבינו כי המציאות שבה מלחמה נגד יריבים שווי ערך (רוסיה עבור נאט"ו וארצות-הברית, וסין בעיקר עבור ארצות-הברית) עלולה להתמש ולכן, בין שאר תהליכי בניין הכוח הצבאי ועיסוק בכוחות הסדירים, מדינות המערב עוסקות גם במערכי המילואים שלהן. הן מעדכנות את התרחישים שלפיהם ייעשה שימוש בכוחות אלה, מבצעות שינויים ארגוניים בהכשרה ובאימון הכוחות ואף עוסקות בתיאום הציפיות בין הצבא ובין המשרתים, כפי שעשתה פינלנד במערך המילואים של ההגנה המרחבית שלה ב-2015 (עמ' 6–7). נראה שמלחמת רוסיה-אוקראינה רק מגבירה תהליכים אלה במדינות נאט"ו, ובאלה המצויות בתהליך הכניסה לברית ממש בימים אלה.

כוחות המילואים מופעלים לא רק במבצעי לחימה, אלא גם לצורך משימות של ביטחון לאומי. כך, כוחות מילואים בגרמניה הופעלו כדי לסייע בהתמודדות עם ההצפות במדינה ב-2021, באוסטרליה מסייעים הכוחות תדיר בכיבוי השרפות האדירות הפושטות במדינה, בארצות-הברית הם מופעלים תכופות לעזרה במצבים של אסונות טבע; בבריטניה, בספרד, באיטליה וגם כאן אצלנו, בישראל,¹³⁰ הופעלו כוחות המילואים לסיוע בהתמודדות עם הקורונה (עמ' 7-8).

בסיכום ההקדמה מדגישים העורכים שתי סוגיות מרכזיות שמצויות בליבם של המאמרים השונים באסופה. האחת היא המעבר שחווה המשרת בין העולם הצבאי (במילואים) לעולם האזרחי, והעובדה ששני העולמות נדרשים להתייחס לתופעה זאת. הסוגיה האחרת היא ההיבט החוזי, שאינו רשמי במלואו, בין המשרת במילואים ובין הצבא. סוגיות אלה מצויות בלב המתח הקיים במערכי המילואים בצבאות, וניכר כי העיסוק המחקרי בהן מאפשר לתת בהן סימנים ולקדם היכרות והבנה שלהן, ואף את הסדרתן במידה מסוימת, בהתאם לעניין המדינות – בעיקר בעת הנוכחית, בעוד הן מעריכות מחדש את ארגון הצבא ומערכי המילואים שבתוכו.

הספר מורכב מארבעה שערים, בכל אחד מהם שניים-שלושה מחקרים המציגים מקרי בוחן עבור כל אחד מהשערים. מפאת קוצר היריעה והיקף הסדנה שעל בסיסה נכתבה אסופה זו, הספר אינו מתיימר להקיף את התחום או להציג את כל האפשרויות בהקשר זה. השער הראשון עוסק בקשר שבין הצבא ובין ההיבטים האזרחיים והוא מורכב משלושה מקרי בוחן, שלושתם מצפון-אמריקה – ארצות-הברית וקנדה. וסט ושותפיה למחקר מציעים, בין השאר, מודל רב-ממדי של זהות בחוויית המילואים – The multidimensional framework of identity in reserve experiences (עמ' 25), שמאפשר להבין טוב יותר מבעבר את המורכבות של חוויית המילואים בארצות-הברית, בצבא ובמשמר הלאומי, על כלל היבטיה. בכך, המודל המוצע משמש מסגרת תאורטית לחקר מערכי מילואים גם בצבאות אחרים, וכן משמש בסיס לאופן שבו מתייחסים למערכי מילואים בתהליכי בניין הכוח הצבאי ובהסדרת החוקים והנהלים הקשורים בכך, לצד תיווך מתאים לעולם האזרחי (עמ' 32). שני המחקרים הנוספים בפרק זה, של גולדנברג ובן-ארי ושל רוסטק, בחנו סוגיות של מערך המילואים בצבא קנדה. מהמחקר הראשון עלה כי חיילי המילואים הרגישו מחויבים לשירות בדומה לעמיתיהם הסדירים, בין השאר הודות לאפשרויות ההשפעה הניתנות להם בנוגע לאופי השירות, משכו וכדומה (עמ' 52-56). רוסטק מציע דרכים לשילוב בין כוחות סדירים ובין כוחות מילואים כדי לייצר יחידות צבאיות אפקטיביות, תוך התייחסות למאפיינים הייחודיים של מערך המילואים, ובעיקר החלקיות שמאפיינת אותם יחסית

¹³⁰ מערך המילואים של פיקוד העורף נשא בנטל הפעולות שהוביל הפיקוד להתמודדות מדינת ישראל עם הקורונה. לפירוט על חלק מפעולות פיקוד העורף ומערכת המילואים שלו ראו: מערכות עורף 2, פברואר 2022: <https://www.maarachot.idf.il/2022/%D7%92%D7%99%D7%9C%D7%99%D7%95%D7%A0%D7%95%D7%AA/%D7%9E%D7%A2%D7%A8%D7%9B%D7%95%D7%AA-%D7%A2%D7%95%D7%A8%D7%A3-2/>

למערכים הסדירים, מבחינת משך האימון, הרמה המקצועית שיורדת עם הזמן ועוד (עמ' 73–78).

השער השני עוסק במרכיבי זהות ומוטיבציה של משרתי מילואים, והוא מוצג דרך שני מקרי בוחן – בריטי וארגנטינאי. קונלי ושותפיו למחקר מציגים בתחילת מאמרם את השינויים שחלו בצבא בריטניה ובמערך המילואים שלו (עמ' 83) ושעדיין נערכים בימים אלה, גם נוכח הלקחים שהופקו בצבא בריטניה ממלחמת רוסיה–אוקראינה. לאחר שבחנו את מידת הסיפוק של קבוצות המשרתים מהתגמול הכספי שהם מקבלים הגיעו למסקנה שאין בה שוני מובהק, והיא אינה תלויה בו אלא בגורמים אחרים כגון ציפיות מהשירות, מחויבות מקצועית ואפשרויות לפיתוח מקצועי מהמקצוע הצבאי במילואים למקצועות אזרחיים (עמ' 99–102). מאסון בחנה את מידת המוטיבציה של משרתי המילואים בארגנטינה להתגייס לשירות. היא הדגישה את המאפיינים של צבא ארגנטינה ובהם מעמדו הנמוך יחסית (עמ' 121) במדינה ובחברה, ואת ההשפעה הניכרת שלהם על המוטיבציה והנכונות לשרת בו. מאסון מצאה שהמוטיבציה לשרת במילואים נובעת הן מתחושה פטריוטית ורצון לשרת בצבא, והן מתגמול כספי ומקצועי שמאפשר למשרתים להגיע לעמדה ראויה בחלק מהמגזרים.

השער השלישי עוסק בקשר האפשרי בין המקצוע האזרחי לצבאי (ולהפך), והוא מוצג דרך שני מקרי בוחן, אסטוני ובריטי. בהקדמה, בן-ארי וקונלי מציגים את מגוון התפקידים וסוגי השירות של אנשי המילואים, ואת ההבדלים בין הצבאות באמצעות הגדרת אופי השירות בכל אחד מהם. הם מדגישים את השוני בין הצבאות גם באופן שבו מוכשרים אנשי המילואים: בחלק מהם ההכשרה נעשית בשירות הסדיר והיא נשמרת לאורך שירות המילואים, ובאחרים ההכשרה נעשית במסגרת המילואים, כך שלמעשה השירות במילואים לא נסמך על השירות בסדיר (עמ' 5–6). לילאמי ושותפיה למחקר בחנו את החוזים הקיימים בין המעסיקים האזרחיים ובין משרתי המילואים המועסקים אצלם ואת הדרך שבה מתמודדים המעסיקים והמשרתים עם המעבר בין המצבים, בין היותם עובדים במסגרת עבודה אזרחית ובין שירותם במילואים. באסטוניה יש חוק גיוס חובה בדומה לישראל, אלא ששם השירות הסדיר אורך פחות משנה, ואחריו מוצבים המסיימים לשירות מילואים עד גיל 60. במהלך שירות המילואים המשרתים עשויים להיקרא לשירות של כמה חודשים, בהתאם לצורכי הצבא. מכאן, האתגר העומד בפני משרתי המילואים במעבר בין האזרחות לצבא הוא גדול, וכך גם של המשפחות והמעסיקים הנדרשים להתמודד עימו, בדומה למתרחש בישראל. לילאמי ועמיתיה פיתחו מודל קיים שהוצע בעבר¹³¹ והציגו את המורכבות הכרוכה במצב של חוזים מרובים, מול המעסיקים, הצבא והמשפחה, ואת הדרישות מכל אחד מהם, כדי להציע את מודל המילואים שיאפשר לקיים את הביטחון הלאומי של אסטוניה.

Gazit, Nir, Edna Lomsky-Feder, and Eyal Ben-Ari. 2020. Military Covenants and Contracts in Motion: Reservists as Transmigrants 10 Years Later. *Armed Forces & Society* 47(4): 616–634

בלי לפרט את כל ממצאי המחקר, נראה כי כמו בישראל, שבה מערך המילואים הוא חלק מהותי מתפיסת הביטחון של המדינה ומהיכולת של צבאה להתמודד עם האיומים, נדרשים מנגנוני ניהול מתחים בין הצרכים של המשרת בעולם האזרחי ושל מעסיקיו, ובין צורכי הצבא והדרישות מהמשרת, הן לצורכי הכשרה ושמירת כשירות והן לשם ביצוע משימות צבאיות. היגייט ועמיתיו בחנו את השימוש או היעדר השימוש, במקצועות ובכישורים של משרתי המילואים בצבא הבריטי. הם עמדו על האתגרים ועל הדרכים למצות כישורים אזרחיים בעת השירות במילואים בצבא, והציעו דרכים למיצוי טוב יותר שלהם בצבא. גם צה"ל מתקשה למצות את הכישורים האזרחיים של המשרתים במילואים, ורק בעלי מקצועות ייחודיים כגון רופאים מועברים בסיום הכשרתם האזרחית מהיחידה שבה שירתו כחיילים בעלי מקצוע מסוים או קצינים מפקדים או מקצועיים, לשרת כרופאים צבאיים. ואולם לרוב צה"ל אינו ממצה את המשאב של משרתי מילואים שרכשו השכלה בנושאים הדרושים לצבא, כגון מחשבים וסייבר, והם נותרים ביחידות המילואים שלהם ללא קשר למקצוע שרכשו. נראה שמקרה הבוחן של צבא בריטניה שהציג היגייט נכון גם לצה"ל במובנים רבים, וככל הנראה גם לצבאות אחרים.

השער הרביעי עוסק בקשר בין מערכי המילואים לפוליטיקה, והוא מוצג דרך שני מקרי בוחן, מארגנטינה ומקוריאה הדרומית. פרדריק ואקוסטה נתנו למאמרן את השם "בונים גשרים עם החברה" (עמ' 167), והדבר מעיד על המסר שהן מבקשות להעביר במחקרן. כפי שכבר צוין לעיל בהקשר של מאפייני צבא ארגנטינה, הרי שירות המילואים בו עשוי ליצור גשרים בין הצבא, שנתפס כנחות ומנוכר לחברה האזרחית, ובין החברה. עם זאת, הן טוענות שיש עוד דרך ארוכה לבסס את מערך המילואים ואת החוזה בינו ובין החברה, הן בתחום התגמול והן בתחום העלאת קרנו של הצבא בעיני האזרחים. בכך, הגם שאין זו מטרתו העיקרית של מערך המילואים בצבא, הוא משמש אמצעי לגישור על עוינות של חלק מהחברה האזרחית כלפי הצבא, ובכך יש לו תפקיד פוליטי וחברתי נוסף על תפקידו הביטחוניים. במאמר השני בשער זה טוען קים שאף כי יש שוויון בין האזרחים בקוריאה הדרומית בכל הקשור לחובת השירות בסדרה, אין בה שוויון בתגמול ובמדיניות השחרור משירות מילואים לכלל האזרחים. בכל הנוגע לסוגי התגמול ולמדיניות השחרור משירות מילואים לתקופה מסוימת ואף לחלוטין, המדינה מעדיפה לשחרר מהשירות עובדים ובעלי השכלה גבוהה על-פני מובטלים ובעלי השכלה נמוכה יחסית (עמ' 183). העדפה זאת הביאה לכך שההערכה כלפי משרתי המילואים נמוכה, והם נתפסים כנחותים (עמ' 196). מאחר שקוריאה הדרומית מקיימת את צבאה נוכח האיום המתמיד משכנתה מצפון, הרי תפיסות אלה של נחיתות המשרתים במילואים עלולות לפגוע ביכולתו של צבאה להיות ערוך למלחמה, ולכן ממליץ הכותב לטפל בכך ובסוגיות נוספות.

ובכל זאת, מה חסר? אסופת המחקרים לא הניחה בבסיס המחקר את השוני בין אופיים של צבאות המצויים במוכנות מיידית להגנה על מדינתם מאיומים קרובים, כגון אסטוניה וקוריאה הדרומית, ובין צבאות שעיקר עיסוקם הפעלת כוח לצרכים שונים והם פועלים ככוחות משלוח, כגון צבא ארצות-הברית, קנדה ובריטניה. יש לכך השפעה רבה על

המאפיינים שנדונו במחקרים באסופה זו, בעיקר בכל הקשור למוטיבציה ולנחיצות של מערכים אלה, בצבא, במדינה, בחברה, במשפחה וכמובן בקרב המשרתים. פער נוסף הקיים לדעתי באסופה הוא המקרה הישראלי, שמובא בצורה מצומצמת מאוד בהקדמה אך לא כמקרה בוחן באחד השערים. מערך המילואים בישראל נחקר מכיוונים מגוונים במהלך שני העשורים האחרונים,¹³² ונכון היה להוסיפו למערך המחקר המוצג באסופה. צה"ל, על כלל מערכיו, לרבות מערך המילואים, הוא נושא למחקר בצבאות רבים, גם בשל אופיו ובעיקר בעקבות המבצעים שנערכו בעשורים האחרונים. בכל המבצעים בצה"ל השתתפו מערכי מילואים מסוגים ובהיקפים שונים, ולכן מקרה בוחן זה יכול היה להוסיף לאסופה.

---

¹³² לדוגמה: אלרון, מ'. פדן, כ'. טיארג'אן-אור, ר'. ופרידמן בן-שלום, ה'. (עורכים), (2018). מערך המילואים לאן? המכון למחקרי ביטחון INSS, מזכר 183; מבקר המדינה. (2014). דו"ח שנתי 2013, כשירות מערך המילואים של כוחות היבשה; קבילו, א'. (2022). מערך המילואים בצה"ל - בין שוויון להוגנות, עבודה לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן; רונן, א'. (2013). האם צבא המילואים שוקע? מערכות 449, עמ' 30-36; תמרי, ד'. (2012). האומה החמושה – עלייתה ושקיעתה של תופעת המילואים, הוצאת מערכות; Druck, D. (2021) The Reserves Will Hold, The RUSI Journal, 166:4, 40-50

Hachey, K. K., Libel, T., & Dean, W. H. (Eds.). (2020). Rethinking Military Professionalism for the Changing Armed Forces. Springer International Publishing

פרופ' עוזי בן-שלום

פסיכולוג וסוציולוג צבאי, יו"ר אגודת חוקרי חברה – צבא בישראל, דקן הפקולטה למדעי החברה והרוח באוניברסיטת אריאל.

הספר לחשוב מחדש על מקצוענות צבאית עבור כוחות צבא משתנים יצא לאור בשנת 2020, בהוצאה האקדמית הנחשבת Springer. מבחינה תיאורטית הוא עוסק במקצוע הצבאי ובצורך להתאמתו לאתגרים עכשוויים ומתהווים העומדים בפני צבאות מערביים. בהקדמה לספר ובמאמר מעניין בהמשך סוקרת הפרופסור לסוציולוגיה מרדית' קלייקאמפ (Meredith Kleykamp) מאוניברסיטת מרילנד כמה אתגרים הכוללים שינויים טכנולוגיים, חברתיים, ארגוניים ואתיים, ומזכירה כמה מן האבות המייסדים שפיתחו את המסגרת התאורטית לדיון הסוציולוגי במקצוע הצבאי. מבין שלל הנושאים שהיא מזכירה הספר מתמקד במיוחד בניהול כוח אדם, ובפרט בתרבות ובשילוב מגדרי.

עורכי הספר הם שני חוקרים ממשדד ההגנה הקנדי העוסקים בכוח אדם: קריסטל ק. האצ'י ו- וואילון ה. דין (Krystal K. Hachey & Waylon H. Dean) וכן החוקר הישראלי תמיר ליבל (Tamir Libel) הפועל בגרמניה. הספר מורכב מ-14 פרקים ואפילו, ללא חלוקה לתתי-נושאים, וכתבו אותו אנשי אקדמיה וחוקרים ממשדדי ביטחון והגנה במדינות שונות באירופה, בקנדה ואף בארצות-הברית ובישראל. כמה מהם היו אורחים של אגודת חוקרי צבא-חברה בכנס האגודה בספטמבר 2022.

במקורו, הספר הוא תוצר של קבוצת מחקר שעסקה בפיתוח מודל [תפיסה] של תרבות ושילוב מגדרי כמרכיב של מקצוענות צבאית. הצוות פעל במסגרת קבוצת מחקר גדולה יותר של נאט"ו, שמשימתה לפתח ידע בתחום גורמי אנוש ורפואה (עמ' 229). לכל אורכו הספר מרבה לעסוק בהקשרי כוח אדם כגון שילוב מגדרי, תרבות, גיוס וניהול משאבי האנוש, כחלק מאתגר התאמת הארגון הצבאי למציאות משתנה. הפרקים עוסקים בניסיון של הכותבים בצבאות שונים בסוגיות הללו. בדרך זו נוצר שילוב מעניין של המשגות תיאורטיות של חוקרים ותיקים (למשל אל אוקרוס - Al Okros, מקנדה) עם מספר מחקרים אמפיריים חשובים, למשל של מרדית' קלייקאמפ ותומס קרוסבי מארצות-הברית ומדנמרק, בהתאמה (Meredith Kleykamp & Thomas Crosbie) תוך מאמץ לדון בנושא ממגוון של כיווני חשיבה.

כמה מן החוקרים פועלים מתוך הנחה כי יש התפתחות לינארית של הדרישות מן המקצוען הצבאי בתקופה זו, לעומת התרבות הבסיסית והערכים של הארגון הצבאי שאפיינו את שנות ה-60 שבהם פעלו האבות המייסדים של התחום. הם מסיקים זאת

מניתוח של המסמכים הרשמיים העוסקים במקצוע הצבאי במדינות שונות תוך השוואה לאתגרים או לעמדות של אנשי צבא או צוערים, ובמקרה בודד גם מתוך התייחסות לטכנולוגיית מערכות מחשב תבוניות (AI).

מסקנות העורכים בספר מופיעות בפרק החותם של האסופה. בפרק 14 והחשוב של הספר נמצא מעין סיכום ובו מנסים שניים מהכותבים – תמיר ליבל וקריסטל. ק. האצ'יי (Tamir Libel and Krystal K. Hachey) לסכם את שבעת מקרי הבוחן של הצבאות השונים שנלמדו, ולהציע סינתזה של המידע כדי לתת מענה ליעדיו של הספר (Libel & Hachey, 2020). הם מסכמים את הדיון התיאורטי של המקצוע הצבאי, מדגישים אתגרים משמעותיים במישורים החברתיים-פוליטיים והטכנולוגיים החדשים, אך מביעים את עמדתם, כי הם אינם חדשים ואף האבות המייסדים של התחום כבר עסקו בהם (עמ' 219).

כמו כן הם מצביעים על כך שמקרי הבוחן שנכללו בספר מאפשרים מחקר ודיון מחודש בנושא. לפי סדר הופעתם הגורמים המאפשרים מחקר כזה כוללים: שימוש במחקרים איכותניים וכמותניים (עמ' 223); שיתוף פעולה [מחקרי] (עמ' 224); "גישה יחסית" [בתרגום חופשי] שמשמעותה נכונות ויכולת לחקור את המקצוע הצבאי במגוון צבאות, כולל צבאות שאינם מוגדרים מקצועיים או מערביים (עמ' 225), כגון צה"ל. הכותבים מתרגמים את שלושת העקרונות הללו למחקר בנושאים של מגדר וגיוון תרבותי, שהיו המטרה הראשית של צוות החשיבה. מיד לאחר מכן סוקר מנחה הקבוצה, פרופ' ינטיסלאב יאנאקייב (Yantsislav Yanakiev) ממכון ההגנה הבולגרי, את הספר, מדגיש את הישגיו וקורא לחוקרים שנטלו בו חלק להמשיך ולשתף פעולה במחקר עתידי בנושא.

לסיכום, הספר אמנם עוסק בנושאים חשובים ביותר, אך לא יכולתי להתעלם מן העובדה כי התפרסם עוד בטרם התרחשו האירועים הכבירים של מלחמת נגורנו-קרבאך השנייה והמלחמה באוקראינה. אירועים אלה דווקא מדגישים אתגרים ישנים-חדשים עבור המקצוע הצבאי, כולל בנושא ניהול כוח האדם ומקומו של האדם במלחמה. ההשקפה הלינארית של חלק מן הכותבים, ולפיה המקצוע הצבאי צריך לעבור התאמה לנוכח אתגרים חברתיים וטכנולוגיים מתהווים בימי שלום, יכולה גם להתהפך. לשון אחר: בהינתן מלחמה, המקצוע הצבאי נדרש קודם כול להבטיח ניצחון במלחמה. כל שאר הדברים משניים. עם זאת, הספר מקיף ויסודי ומאפשר תמונה רחבה ומגוונת של אתגרים והשקפות של חוקרים הנטועים בצבאות שונים. הוא עושה זאת על רקע של מסד תיאורטי נרחב, וברוחב היריעה, כך נראה לי, נמצא עיקר כוחו.

מקורות

Crosbie, T., & Kleykamp, M. (2020). Civilian Military Experts: Findings from the 2017 Survey of American Military Experts. In K. K. Hachey, T. Libel, & W. H. Dean (Eds.), *Rethinking Military Professionalism for the Changing Armed Forces* (pp. 129-147). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45570-5_9

Hachey, K. K., Libel, T., & Dean, W. H. (2020). *Rethinking Military Professionalism for the Changing Armed Forces*. Springer.

Libel, T., & Hachey, K. K. (2020). Rethinking Military Professionalism for the Twenty-First Century. In K. K. Hachey, T. Libel, & W. H. Dean (Eds.), *Rethinking Military Professionalism for the Changing Armed Forces* (pp. 213-228). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45570-5_14

על הכותבים גיליון 5

עו"ד רינת גולד גזית

דוקטורנטית לתואר שלישי כלל אוניברסיטאי באוניברסיטת חיפה, בעלת תואר MA במשפטים מהמכללה למנהל ותואר ראשון בפסיכולוגיה ומדעי המדינה מאוניברסיטת תל אביב. לשעבר יועצת משפטית באגף שיקום נכים במשרד הביטחון וכיום עוסקת במחקר ובייעוץ בנוגע לזכויות נכי צה"ל ומשפחות שכולות. מחברת הספר "זכויות נכי צה"ל", הוצאת בורסי 2019.

דוא"ל: rinat.law@gamil.com

ד"ר אייל רובינסון

מלמד במחלקה למזה"ת ומדע המדינה באוניברסיטת אריאל. מחקריו עוסקים בארגונים בינ"ל, ביטחון בינ"ל ופוליטיקה של בריתות, בדגש על נאט"ו. ספרו, *Growing Strong, Growing Apart: The Erosion of Democracy as a Core Pillar of NATO Enlargement*, צפוי לצאת בהוצאת SUNY Press בסוף 2023.

דוא"ל: eval.rubinson@mail.huji.ac.il

ד"ר נדב פרנקל

כתב את עבודת הדוקטור שלו על 'היאחזויות הנח"ל' כהתיישבות ביטחונית בשנים 1951-1973' בהנחיית ד"ר גד קרויזר. מחקריו עוסקים בשילוב שבין התיישבות לביטחון. משמש כמנהל פעילות לקהל הרחב בבית ספר שדה כפר עציון.

דוא"ל: nadavfrn@gmail.com

אפרת שחרדרוק

תלמידה לתואר שלישי בתכנית ללימודי נשים ומגדר באוניברסיטת חיפה. עבודת הדוקטורט עוסקת בשילוב אימהות ועבודה אצל מלכה מולכת (ויקטוריה מאנגליה). בעלת תואר M.Ed. בחינוך מאוניברסיטת חיפה. העבודה לתואר מוסמך עסקה בקשר בין מערכות יחסים בין אחים והעדפה של ההורים. בעלת תואר B.A. בפסיכולוגיה מאוניברסיטת חיפה. ראש צוות חינוך במועצת הנשים של פרדס חנה-כרכור. מנחת סדנאות ופעילה חברתית.

דוא"ל: efrat.druck@gmail.com

ד"ר דותן דרוק

בעל תואר שלישי בהיסטוריה מן האוניברסיטה העברית בירושלים. עבודת הדוקטורט שלו עסקה בהגנה המרחבית ממלחמת העצמאות ועד לסיומה של מלחמת סיני. לדותן תארים ראשון ושני מאוניברסיטת חיפה בהיסטוריה ובארכיאולוגיה. פרש מצה"ל בדרגת סא"ל לאחר שביצע תפקידי פיקוד ביחידות הח"ר ותפקידי מטה במחלקת תורת הלחימה. עוסק במחקר רב תחומי בנושאי צבא, חברה וביטחון לאומי. משמש כמרצה מן החוץ באוניברסיטאות העברית וחיפה, עמית מחקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל ומדריך אקדמי במכללות הצבאיות בצה"ל.

דוא"ל: dotan.druck@gmail.com

פרופ' עוזי בן שלום

פסיכולוג וסוציולוג צבאי. יו"ר אגודת חוקרי חברה – צבא בישראל ודקן הפקולטה למדעי החברה והרוח באוניברסיטת אריאל ופרופסור חבר בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת אריאל. מחקריו עוסקים בפסיכולוגיה ובסוציולוגיה של הארגון הצבאי ובכלל זה בלכידות, מנהיגות, הסתגלות ושונוות חברתית-תרבותית בצבאות.

דוא"ל: uzibs@ariel.ac.il

ד"ר ניב גולד

לשעבר ראש הענף הקליני בבריאות הנפש בחיל הרפואה. כיום מנהל מחלקה בבית החולים הפסיכיאטרי בבאר שבע.

דוא"ל: nivgld@gmail.com

ד"ר קורין ברגר

פסיכולוגית רפואית מומחית ופוסט-דוקטורנטית באוניברסיטת ססקצ'ואן בקנדה.

דוא"ל: berger.psychology@gmail.com

ד"ר אבישי אנטונובסקי

פסיכולוג חברתי ורמ"ד מחקר במחלקה לבריאות הגוף והנפש בצה"ל. תחומי התמחותו כוללים מתודולוגיה כמותית ואיכותנית והוא נחשב למומחה בקנה מידה עולמי בתחום של קידום הבריאות בגישה הסלוטוגנית. בתפקידו הקודם שימש ראש המחלקה להערכה ולהדרכה באוניברסיטה הפתוחה.

דוא"ל: avishai88@hotmail.com

דביר פלג

אל"ם (מיל) דביר פלג הוא חוקר במרכז דדו. בין פרסומיו מחקרים בנושא תת הקרקע, לוחמת טילים ומניעת גישה ורב זירתיות. בשירותו הצבאי מילא תפקידי פיקוד בחיל ההנדסה, פיקד על גדוד 601 במהלך מלחמת לבנון השנייה. היה רע"ן התפיסות של זרוע היבשה בעת גיבוש תפיסת בניין הכוח: "יבשה באופק". בעל תואר מוסמך בלימודי דיפלומטיה וביטחון מאוניברסיטת תל אביב.

דוא"ל: dvirdikla@012.net.il

ד"ר נחמיה שטרן

אנתרופולוג תרבותי-צבאי וחבר סגל במחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת אריאל.

דוא"ל: Nastern26@gmail.com

